

INSIKT OCH HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 1

REDAKTÖR: ROLF EKMAN
DISTRIBUTION: AB PH. LINDSTEDTS
UNIV.-BOKHANDEL
TRYCKNING: SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET,
LUND 1955

ISSN: 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-11-1
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 4 Hans Larsson, Ernst Cassirer och Axel Hägerström
Alf Ablberg
- 17 Om tolkningen av filosofiska texter
Gunnar Aspelin
- 30 Bildning och äkthet
Emilia Fogelklou
- 40 En kontrovers om lycka och anpassning
Ett spencertema hos Vitalis Norström och Hans Larsson
Alf Nyman
- 68 Världsstatstankens renässans
Hans Regnéll
- 87 Nytt och gammalt i ny lyrik
Hans Ruin
- 117 »Sanna» och »falska» karaktärsteckningar i skönlitteraturen
Erik Ryding
- 138 Hemmabyarna som idédikt
Algot Werin
- 147 Idén om en naturlig uppfostran
Elof Åkesson
- 160 Stadgar för Hans Larsson Samfundet

Hans Larsson, Ernst Cassirer och Axel Hägerström

Alf Ahlberg

1.

Hans Larsson var som man vet ingalunda någon vän av polemik för dess egen skull. Hans polemiska inlägg hade alltid ett positivt syfte. Därför kunde de visserligen i sak vara skarpa nog men hade mycket sällan någon personlig udd. Den lundensiske tänkaren utgick ju ofta nog från aktuella dagsfrågor, men hans egentliga intresse låg i att följa meningsbrytningarna fram till de principiella motsättningarna och att undersöka hur långt det här rådde någon oförsonlig kontrast mellan skenbart motsatta åskådningar. Vad han själv kallade »konvergenstanken» var central i hela hans filosofi. Den innebar, att olika ståndpunkter, om de fullföljdes i sina yttersta konsekvenser och därmed fördes upp på ett högre plan enligt hans övertygelse ofta kom att närma sig varandra långt mer än deras vulgära former lät ana. När Hans Larsson gav sig ut på krigsstigen var det alltså alltid hans självklara förutsättning, att en ståndpunkt icke borde angripas i dess lättast sårbara form utan just i sin högsta. Man borde om möjligt förbättra motståndarens position, inte försämra den, om polemiken verkligen skulle ha en konstruktiv och klarläggande uppgift.

När Axel Hägerström i sin bekanta installationsföreläsning »Om mora-

liska föreställningars sanning» (1911, senare omtryckt i samlingen *Socialfilosofiska uppsatser*) i en klar och koncis form för första gången framlade grundtankarna i sin moralfilosofi, föranledde detta ett svar från Hans Larsson, som har en hos honom mindre vanlig skärpa inte bara i sak utan även i tonfall. Det återfinnes i en uppsats med samma rubrik som Hägerströms (skriven tidigare men först publicerad i *Filosofien och politiken* 1915). Av många skäl, både teoretiska och praktiska, var honom denna relativism djupt emot. Visserligen var Hans Larsson icke platoniker i metafysisk mening, alltså i den betydelsen, att »idéerna» för honom skulle ha en transcendent realitet bortom tid och rum. Metafysik var överhuvud knappast hans sak, och när han överhuvud berörde metafysiska tankegångar skedde det med yttersta varsamhet. Men platonismens kärna och bestående betydelse låg för honom på det *värdefilosofiska* planet, och sin tro på objektiva värden ovan de relativa och växlande historiskt betingade värdeomdömena ville han icke för något pris uppgge. Det finns något »i och för sig» gott, rätt och skönt — denna äkta platonska tanke var för honom både ett teoretiskt och ett praktiskt postulat. Vi lever alla — även den teoretiske relativisten — i vårt dagliga liv därpå, och vore det icke så, skulle det vara meningslöst att tala om »högre» och »lägre» former av mänskligt liv och mänsklig kultur. Slutomdömet om den moraliska relativismen, sådan Hägerström utvecklat den, lyder hos Hans Larsson så:

Här spelas dock tydligen en komedi — för så vitt man icke vill medge möjligheten av att leva livet totalt utan värderingar. Det är gott och väl, att vetenskapsmannen vill hålla sin sak ren och ej blamera sig med en värdering, som icke är en principstödd sådan. Men gentemot en sådan kritisk förnämhet vill jag bestämt hålla på att det är förnämmare att ej göra sig ursaka utan ta sin andel av det sunda förståndets försök, som man ändå lever på.

2.

Axel Hägerströms moralfilosofi, sådan den utvecklas i ovannämnda skrift och i många senare uppsatser, har som man vet satt mycket djupa spår i nu-

tida svenskt tänkande. I sina grunddrag får den här förutsättas känd. Såvitt jag vet föranledde inte Hans Larssons polemik något svar från Hägerströms sida och som det synes heller icke från någon annan representant för uppsalaskolan.

Hägerström inleder sitt föredrag »Om moraliska föreställningars sanning» med några i den klassiska moralfilosofien ofta anförda exempel på de moraliska omdömenas oförenlighet. Han anför Herodotos' välkända berättelse om hur perserkonungen tillfrågade några greker, för vilket pris de skulle vilja förtära sina fäders lik. »För intet pris i världen», blev svaret. På konungens fråga till några representanter för en indisk folkstam, för vilket pris de skulle vilja bränna sina fäders lik (såsom seden var hos grekerna), fick han samma svar. Således skenbart två absolut motsatta och oförenliga värderingar av handlingssätten. Det som hos grekerna gällde som gott och fromt var för inderna en styggelse och vice versa. Men det är icke sådana historiska fakta, som för Hägerström principiellt sett är avgörande. Det avgörande ligger däri, att värdering är en *känslomässig* inställning och att en sådan aldrig i teoretisk mening kan betecknas vare sig som »sann» eller »falsk». Rent *språkligt* sett har visserligen moraliska omdömen samma form som teoretiska, och det är just därför vi så lätt bedrar oss. En utsaga sådan som »denna triangel är liksidig», tycks språkligt sett jämförbar med utsagan »att dräpa är synd». Men i verkligheten har de ett helt annat innehåll. Den förra utsagan ger uttryck för ett förhållande, vars sanning eller falskhet kan verifieras. Den senare säger i grunden blott något om min subjektiva känslomässigt, psykologiskt och historiskt betingade reaktion inför ett visst handlingssätt. Min *reaktion* är naturligtvis ett faktum, som teoretiskt kan konstateras, men den är varken »sann» eller »falsk» utan rätt och slätt — ett faktum. Det vore lika meningslöst att tillskriva min känslomässiga inställning predikaten »sant» eller »falskt» som att — för att nu anför Hägerströms eget exempel — kalla ett stycke guld »rättfärdigt» eller »orättfärdigt». Och eftersom alltså moraliska omdömen saknar teoretisk giltighet, kan etiken aldrig »vara en lära i moral utan blott en lära om moralen». Den kan söka konstatera de olika historiska moralsystemens beskaf-

fenhet, den kan söka förstå dem ur sina historiska och psykologiska betingelser. Men den kan aldrig — såframt den eljest vill vara teoretisk *vetenskap* — upphäva sig till domare över dem, den kan aldrig påstå, att det ena systemet är »bättre» eller »sämre», »högre» eller »lägre» än det andra. Huruvida Hägerström själv konsekvent kan hålla fast vid denna ståndpunkt är en fråga, till vilken vi längre fram skall återkomma.

I sitt svar dröjer Hans Larsson inledningsvis något vid Hägerströms historiska exempel. Är det då så givet, frågar han, att motsättningen mellan grekernas och indernas gravskick innebär att vi har att göra med två alldeles motsatta moralsystem? En sak är handlingens yttre *form* — den är i detta fall rakt motsatt — en annan den *motivering*, ur vilken handlingen framgår, det sinnelag, som ligger till grund för den. Om grekerna brände lik och inderna förtärde dem, så kan dock motiveringen i båda fallen ha varit densamma, nämligen *pietet* mot de döda. Redan om man gör denna distinktion mellan handlingarnas yttre form och deras inre motivering försvinner, menar Hans Larsson, något av den skenbara relativismen hos de moraliska omdömena. Och den moraliska utvecklingen i mänskligheten har ju inneburit en fortgående accentförskjutning från handlingens yttre form till sinnelaget, från »legalitet» till »moralitet». Men inte heller för Hans Larsson är denna historiska betraktelse avgörande. Den avgörande invändningen mot Hägerström ligger för honom däri, att denne arbetar med en oriktig psykologi, som förbiser, att redan den mest elementära känsloreaktion rymmer ett teoretiskt (kognitivt) element. Det finns enligt vad han söker visa en tydlig parallell mellan de teoretiska och de praktiska omdömenas giltighet. En enkel sinnesförnimmelse är i och för sig varken »sann» eller »falsk». Det är först när den sättes i relation till andra, när den uppvisar konsekvens eller motsägelse, som det kan bli tal om »sant» och »falskt». Det är *konsekvensen* i våra omdömen, som till slut blir kriteriet. Och på samma sätt förhåller det sig med de moraliska omdömena. De första elementära känslöyttringarna, »primärtyckena», som Hans Larsson kallar dem, är lika litet »sanna» eller »falska», som sinneförnimmelserna. Men i det vi jämför dem med varandra, söker undanröja motsägelser och få konsekvens och enhet i vårt vär-

desystem, föres debatten in på det teoretiska planet. »Högre» blir då den moral, som ger större enhet och konsekvens åt vårt handlingsliv. Konsekvenskriteriet blir alltså även här det avgörande.

3.

Hur Hans Larsson i enskildheter utvecklar denna tankegång skall här icke närmare beröras. Läsaren hänvisas till ovannämnda uppsats. Tydligt är emellertid, att den nära sammanhänger med hans hela filosofiska grundsyn och dess förankring i platonism och kantianism. Liksom han kallat en av sina centrala böcker *Poesiens logik* och däri sökt påvisa, att det estetiska livet har ett intimt samband med det intellektuella, skulle man hos honom kunna i samma mening tala om en »moralens logik». Det finns enligt honom en nära frändskap mellan det intellektuella, det etiska och det estetiska livet. Det är den platonska treenigheten mellan det sanna, det goda och det sköna han städse försvarar.

Avsikten med denna uppsats är emellertid närmast att påvisa den nära överensstämmelse som råder mellan Hans Larssons och *Ernst Cassirers* kritik av Hägerströms moralfilosofi. Den är så mycket märkligare, som Cassirer av allt att döma icke haft någon kännedom om Hans Larssons uppsats — han skulle säkerligen i så fall ha hänvisat till den — utan måste förklaras därmed, att de båda filosoferna om ock på olika sätt fått avgörande impulser från Kant.

Den berömde tyske systematikern och idéhistorikern var under sex år (1935–41) såsom landsflyktig undan hitlerregimen professor vid Göteborgs högskola. Under denna tid fördjupade han sig med den för honom utmärkande häpnadsväckande receptiviteten bl. a. i Hägerströms filosofi. Resultatet blev en kritisk uppgörelse med den uppsaliensiske tänkarens kunskapsteori, moralfilosofi och vetenskapslära, »Axel Hägerström. Eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart», publicerad i Göteborgs högskolas årsskrift XLV (1939). I detta samband intresserar oss närmast kritiken av Hägerströms moraliska relativism. Cassirers kritik sam-

manfaller som nämnt mycket nära med Hans Larssons men är måhända utförd med större logisk stringens.

Hägerström väjer sig i installationsföreläsningen uttryckligen mot en förväxling av sin ståndpunkt med såväl de grekiska sofisternas som med Nietzsches diktatoriska övermänniskomoral. I sistnämnda fallet enligt Cassirer med full rätt, i förstnämnda med orätt:

Mellan den (den antika sofistiken) och Hägerström kan jag icke upptäcka någon egentlig systematisk väsensskillnad. Jag måste visserligen för att icke bli missförstådd betona, att jag med detta påstående icke vill fälla något *omdöme* om sanningen eller falskheten, om värdet eller värdelösheten i Hägerströms moralfilosofi: det är blott fråga om att konstatera ett historiskt faktum. Sofistiken vill — åtminstone i den form, vari den framträder hos sina mest konsekventa teoretiker — ingalunda rättfärdiga eller förhärliga »egoismen»; den går i stället ut på satsen, att alla moraliska föreställningar är *ekvivalenta*. Människan blir måttstocken för alla ting; etiken upplöses i psykologi och antropologi. Och just denna upplösning är det som också kännetecknar Hägerströms moralfilosofi och ger den dess teoretiska prägel. En lära »om» moralen kan enligt den icke ha någon annan karaktär än det psykologiska konstaterandets och den genetiska härledningens, och båda måste i samma mån och utan åtskillnad hänföra sig till alla de moralsystem, som framträtt i mänskligheten. Vad man begär och utför är en fullständig *beskrivning* av dessa system men icke ett val mellan dem; ty ett sådant val skulle rymma ett moment av godtycke och därmed innebära bristande vetenskaplighet. (a. a. s. 57 f.)

Det är inte ståndpunkten såsom sådan utan dess *motivering* som skiljer Hägerström från de grekiska sofisterna. Deras moraliska relativism byggde på en *kunskapsteoretisk* relativism. Hägerström åter hävdar i kunskapsteorien lika bestämt en objektivistiskt ståndpunkt som han i moralfilosofiskt avseende är subjektivist. Just därför att värdeomdömen icke är utsagor om någon verklighet i tid och rum utan blott uttryck för subjektiva psykiska reaktioner, kan de enligt Hägerström aldrig vara objektiva. Varje försök att härleda dem ur en transcendent, metafysisk verklighet strandar redan där-

på, att en sådan verklighet i och för sig vore en meningslös självmotsägelse.

Cassirer ger liksom Hans Larsson Hägerström fullständigt rätt i att ett isolerat värdeomdöme — vad Hans Larsson kallar »ett primärtycke» — enligt sakens natur är subjektivt. Men även Cassirer framhåller, att det förhåller sig på samma sätt med de enskilda sinnesförnimmelserna. Det som ger dem verklighetskaraktär är först deras inordning i ett motsägelsefritt system av omdömen. Cassirer finner det anmärkningsvärt, att Hägerström strikt tillämpar konsekvenkriteriet i sin kunskapsteori men lämnar det fullständigt ur räkningen i sin värdefilosofi. Hägerström har enligt hans mening icke hållit skarpt isär två frågor, som är av principiellt sett olika art. Den genomtänkta moraliska värderingen är nämligen inte detsamma som ett fällande av subjektiva värdeomdömen. Etiken är *ett system* av värdeomdömen, som inbördes hör samman. Hägerström har icke skiljt mellan frågan om *etikens möjlighet som vetenskap och möjligheten av objektiva värdeomdömen*. I det han bestrider den sistnämnda anser han även den förra frågan besvarad med nej. Detta är enligt Cassirer en förhastad slutsats. Vad han förebrår Hägerström är inte i första hand kritiken av de historiskt givna moralsystemens anspråk på objektiv giltighet utan hans förbiseende av den säregna innebörden hos den psykiska akt, som vi kallar »ställningstagande till värden». Värdering i moralisk mening är ingalunda blott ett känslomässigt tillstånd, jämförligt med t. ex. glädje eller sorg. I »ställningstagandet till värden» ingår redan ett intellektuellt moment, ty

... det kräver en jämförelse, ett avvägande av det ena mot det andra. Och det avgörande, som här träffas, beror icke av det vid en viss tidpunkt rådande själsliga tillståndet utan av »personligheten» som helhet, av *grundriktningen* i dess känsla och vilja, icke av enskilda känslor eller impulser. Värdenas »subjektivitet» är därför fenomenologiskt sett alltid något helt annat än de omedelbara känslornas, emedan *subjektbasen* här är en annan och vidare, emedan värderingen innebär en form av tillbakablick, framåtblick och överblick, som saknas hos känslorna såsom rena psykiska tillstånd (s. 65).

Avgörande är alltså att det i denna »tillbakablick, framåtblick och överblick», som ingår i det moraliska värdeomdömet såsom led i ett system av

värderingar, finns ett *teoretiskt moment*, som icke tillhör den blotta känslans sfär. Det är detta teoretiska moment, som i varje fall ger det moraliska värdeomdömet en subjektivitet *av en helt annan karaktär* än den känslomässiga reaktionens; det sättes därmed in i ett vida större sammanhang, och framför allt ett sammanhang av logisk art. Den som i moralisk betydelse kallar något »gott» eller »ont» *menar* i själva verket något helt annat än att därmed blott ge uttryck åt ett subjektivt gillande eller ogillande. Han utgår från vissa givna och erkända (om också inte alltid klart formulerade) *principer* och bedömer det enskilda fallet efter dem — alltså en subsumtion av logiskt sett samma art, som då vi inordnar enskilda fakta under en allmän lag. Redan denna insikt, att det moraliska omdömet bygger på logiska processer, låt vara att de principer från vilka det utgår är »hypotetiska», rubbar Hägerströms tes, att moralvetenskapen icke i någon mening skulle kunna vara en vetenskap *i moral*. Ty

... även här låter sig bestämda *hypotetiska* sammanhang uppvisas, kan satser uppställas, som säger att *om* en bestämd förutsättning gäller även bestämda konsekvenser, som är förbundna med den, är giltiga. Även inom viljandets och handlandets sfär gäller en princip, som svarar mot identitets- och motsägelselagen. I den mån vi överhuvud »vill», kräver vi en enhet, en inre konsekvens och koherens hos viljan — liksom det teoretiska tänkandet förutsätter en sådan koherens och konsekvens i den begreppsmässiga representationen av sinnevärlden. Först ur en sådan framgår vad vi kallar »personlighetens enhet».

Liksom för Hans Larsson så faller även för Cassirer här ett nytt ljus över moralens mångomtalade historiska »relativitet». Liksom denne framhåller Cassirer med tanke på Hägerströms från Herodotos hämtade exempel på motsatta bruk vid begravning, att de ingalunda behöver vara uttryck för olika moraliska principer. Hur olika handlingssätten i de båda fallen ter sig, kan de likväl i båda fallen återgå till samma grundprincip — principen om pieteten mot de döda. Cassirer anför i detta sammanhang ett yttrande av en tysk antropolog, Thurnwaldt, enligt vilken man på intet område finner en så brokig och motsägelsefull provkarta på olika seder och bruk som just i

de gamla folkens gravskick. Och likväl anser Thurnwaldt alla dessa bruk möjliga att härleda ur en enda grundprincip, nämligen fruktan för de döda, som på ett högre stadium övergår till vördnad, *pietas*. — Därmed må nu förhålla sig hur som helst — i varje fall försvinner mycket av relativiteten, om man med Cassirer och Hans Larsson håller fast vid denna distinktion mellan handlingarna och de *principer*, ur vilka de härledas, mellan handlingens yttre form och dess innebörd, mellan »legalitet» och »moralitet».

4.

Men även om skenet av bottenlös relativitet i moralen genom denna distinktion i viss mån upplöses, ger den ingen lösning på själva grundfrågan. Finns det en »objektivt giltig» moral? De »principer» på vilka de olika moralsystemen kan reduceras, är ju i och för sig »hypotetiska». Finns det något »kategoriskt» moralbud? Finns det någon måttstock, enligt vilken vi skulle kunna avgöra, om en moral är »högre» eller »lägre»? Hägerström bestrider det. Cassirer frågar i stället: *i vilken mening* kan vi tala om en objektiv moral? Och denna fråga är för honom liksom för Hans Larsson analog med frågan: i vilken mening finns det någon objektiv vetenskap, någori objektiv sanning?

Den vetenskapliga objektiviteten består ju, såsom han närmare utvecklar (s. 71 ff.) icke enligt Hägerström själv i ett faktums empiriska, för sinne- na förnimbara realitet, utan »*i dess koherens och motsägelselösa ordning*». Betraktar vi det moralfilosofiska grundproblemet ur analog synpunkt, »kommer här frågan inte att ställas så, att vi undersöker, om det finns några empiriska ting eller egenskaper hos sådana, som »motsvarar» våra värdeomdömen. Det blir i stället en fråga, om det är möjligt att på värderingar och handlingar anlägga någon bestämd *måttstock* och ur den utvinna någon klar princip för över- och underordning». Och denna måttstock kan här liksom på det teoretiska området blott ligga i »enheten och universaliteten». Blott med den skillnaden, att denna enhet och universalitet här inte hänför sig till föreställningslivet utan till viljelivet. Det teoretiska (vetenskapliga) verklig-

hetsbegreppet är enligt Hägerström beroende av »självidentitetens lag», d. v. s. att det i vår erfarenhet aldrig blott finns isolerade verkligheter utan endast sådana, som står i samband med andra och slutligen med hela vår *globus intellectualis*. Vetenskapens fortskridande utveckling består just däri, att den i en större helhet upplöser skenbara motsägelser i vår iakttagelse. Cassirers huvudinvändning mot Hägerström ligger nu däri, att denne på moralfilosofien försummar att tillämpa samma konsekvenskriterium:

Att Hägerström i sin *kunskapslära* genomgående fasthållit kravet på enhet, har vi sett. Men i den moraliska sfären synes honom »självidentitetens» idé ogenomförbar. Där finns ingenting annat än en mångfald strävanden och impulser. Filosofien kan blott åse denna impulsernas kamp; den kan icke gripa in i den, i det den i sin tur uppställer något rättesnöre för handlingarna. Den praktiska filosofiens ideal kan alltid blott vara deskriptivt: blott en beskrivning, icke en värdering av de olika moralsystemen är möjlig.

Gentemot denna uppfattning hävdar Cassirer i likhet med Hans Larsson konsekvenskriteriets tillämpning även på de moraliska värdeomdömena. Visserligen sker den moraliska utvecklingen i mänskligheten på ett helt annat sätt än den vetenskapliga, men den har likväl en analog innebörd. De teoretiska motsägelserna upplöses efter hand under den vetenskapliga debatten genom att konfronteras med varandra i en logisk sovringsprocess. I moralens utveckling sker den analoga processen genom att de trängre grupp-moralerna, som inbördes strider mot varandra, i kamp och brytning efter hand försonas i högre och universellare moralsystem. »Varje individuell sfär (Einzelkreis) söker hävda sig och förinta och undertrycka det som står i vägen för den. Men därvid visar det sig att till och med denna fysiska undertryckning icke är möjlig utan att segraren därvid kommer i ett bestämt ideellt förhållande till den besegrade. Ty varje expansion, varje utsträckning av handlings- och viljelivet över en vidare krets, är implicite redan en upplösning av de normer, som gällde för den trängre och trängsta kretsen». På så sätt fortgår den moraliska utvecklingen — under ständiga återfall i mera partikulära moralåskådningar — till allt större universalitet, över grupp-moralerna till en universell mänsklighetens moral. I denna ten-

dens till universalitet och större konsekvens består moralens utveckling mot större »objektivitet». Den moraliska åskådning, som låg till grund för den barmhärtige samaritens handlingsätt, var mera »objektiv» än den trångt judiskt-nationella. Moraler, som uppställer »rasen», »klassen» eller »staten» såsom högsta värdenorm är ett återfall i mera partikulära och därför mera subjektiva moraliska åskådningar.

5.

Kan den moraliske relativisten verkligen konsekvent tillämpa sin åskådning? Hans Larsson besvarar frågan nekande. »Här spelas tydligen en komedi — för så vitt man icke vill medge möjligheten att leva livet utan värderingar». Cassirer nöjer sig med att söka påvisa, att i varje fall Hägerström själv ingalunda konsekvent fasthållit vid sin relativism. Det egendomliga är nämligen, att han icke blott tillmäter sin moraliska relativism ett filosofiskt utan även ett *pedagogiskt* värde. Han räknar med att en sådan moraluppfattning skall göra människor mera vidsynta och betecknar själv detta som ett moraliskt framsteg.

Föreställningen om den egna moraliska åskådningen såsom absolut auktoriserad och därmed den enda rätta har lett och skall alltid leda till fanatism. Man känner därmed sin egen indignation mot andra riktningar vara ett med den mer eller mindre öppet förutsatta allmaktens eget fördömande av sina motståndare ... Det är klart, att om rättsmedvetandet i ett samhälle klyver sig men varje part ger absolut helgd åt sina värden, skall fanatismen blomstra ... När vi en gång tagit det sista steget och lämnat bakom oss all öppen eller hemlig tro på våra världens kosmiska eller objektiva betydelse, skall den (moralen) av allt att döma icke därför själv dö bort. Tvärtom finns det all anledning förmoda, att den, en fågel Fenix, skall födas på nytt ur den gamlas aska med friare och fjärrsyntare blick. Den skall då också bära prägeln av det mildare bedömande av all mänsklig strävan, som följer med betraktelsen *sub specie aeternitatis*, med insikten att allt dock blott är ett led i ett ändlöst naturligt sammanhang, där ingenting i och för sig är högre eller lägre. (*Socialfilosofiska uppsatser* s. 61 f.)

Detta yttrande av en konsekvent moralisk relativist finner Cassirer högst anmärkningsvärt. Med vilken rätt vänder sig här Hägerström egentligen mot den moraliska »fanatismen»? Det borde ju från hans ståndpunkt sett icke finnas några »högre» eller »lägre» moralsystem. »Fanatismen» som moralprincip har förfäktats tiderna igenom och har i våra dagar (i nazismen, kommunismen och liknande företeelser) upplevat en oanad renässans. En konsekvent relativist borde nöja sig med att konstatera detta, men det är ju just detta Hägerström icke gör. »För honom är fanatismen en förvirrad och inskränkt åsikt, en åsikt, som det gäller att övervinna och ersätta med en friare, vidsyntare, mindre fördomsfull uppfattning. Den universella aspekten tillerkännes här alltså företräde framför andra trängre aspekter». På vilken grund, egentligen? frågar Cassirer. »Detta synes rent logiskt sett knappast konsekvent; men däri framträder samma grundtendens hos det etiska tänkandet, som kom Spinoza att — all sin naturalism och determinism till trots — uppställa sin lära *de potentia intellectus seu de libertate humana*.

Om möjligt ännu märkligare är Hägerströms av Cassirer anförda yttrande i slutet av uppsatsen »Om sociala vidskepelser» (*Socialfilosofiska uppsatser* s. 119 f.):

Det gäller att i tid ersätta det gamla samhällsskiktet med ett nytt av solidare konsistens. Därmed lyfta vi ock vårt eget liv upp på ett högre plan genom att insätta det såsom led i släktets ändlösa strävan mot lycka och kultur. Vi förvärva så en djupare tillfredsställelse än all isolerad jakt efter egen lycka kan skänka. Religionen och därmed besläktade föreställningar ha alltid för den enskilde haft den betydelsen, att han kommer att se sig själv som led i ett större sammanhang. Därmed har livet fått ett rikare innehåll och större lyckomöjligheter. Men vi behöva inga vidskepliga föreställningar för att foga våra strävanden in i ett större helt. Vi behöva blott leva oss in i vårt släktes djupaste syften för att skänka oss själva en uppgift, som höjer oss över den tyngsta av alla känslor, känslan av livets tomhet.

Här talas alltså faktiskt om ett »högre» plan för vårt liv och om att »lyfta sig» till detta. Här talas om »vårt släktes djupaste syften» som en objektiv reali-

tet, som man kan »leva sig in i». »Här ställer Hägerström», säger Cassirere, »som man ser för moralfilosofien icke blott en negativ utan även en positiv uppgift; och med *detta* drag synes hans lära i sin grundtendens närmare besläktad med de stora etiska systemen i det förgångna än han tror och själv skulle vilja medge».

Hägerström kan — så torde man kunna uttrycka Cassirers mening — alltså icke själv konsekvent fasthålla vid sin relativism. Ehuru han säkerligen i teorien skulle tagit avstånd från konvergenstanken hos Hans Larsson ger han likafullt i praktiken ett exempel på den.

Om tolkningen av filosofiska texter

Gunnar Aspelin

Epiktetos skriver på ett ställe i sin odödliga handbok i levnadskonst: »Om någon lovprisas för sin skicklighet att förstå och utlägga Krysippos' skrifter, tänk då inom dig själv: ›Ifall Krysippos inte hade uttryckt sig otydligt ibland, skulle den där karlen alltså inte ha någonting att yvas över.›

Vilket är mitt mål? att lära känna sanningen och följa henne. Jag hör mig alltså för, vem som kan utlägga henne för mig; och då jag hör att det är Krysippos, skaffar jag mig hans skrifter. Men jag förstår dem inte; då söker jag någon som kan förklara dem för mig. Uti allt detta ligger ännu ingenting förtjänstfullt. När jag nu har funnit en uttolkare av Krysippos, bör jag utöva de läror han förkunnar: endast däri ligger det förtjänstfulla.

Om jag nöjer mig med att beundra hans utläggningar, vad har jag då gjort om inte ägnat mig åt litteraturforskning i stället för åt filosofi? Den enda skillnaden är ju att jag forskar i Krysippos i stället för i Homeros».

När man har till uppgift att införa studenter i filosofiens elementa, har man ofta anledning att erinra sig den gamle vishetslärarens beska sanningar. Att filosofera är förvisso inte detsamma som att syssla med tolkningen av filosofiska texter från forntid och samtid. Men det är ett triviale faktum, att filosoferandet inte kommer långt utan kunskap om de ledande tänkarnas verk. Därför måste detta studium ha sin givna plats i det filosofiska utbildningsprogrammet. Därpå behöver man förmodligen inte spilla många

OM TOLKNINGEN AV FILOSOFISKA TEXTER

ord. Men det exegetiska studiet av filosofiska urkunder har sina speciella problem, som förtjänar att ställas under debatt. I min uppsats vill jag söka att rikta uppmärksamheten på några metodiska frågor, som möter forskaren i hans dagliga arbete.

Först och främst stöter vi ständigt på spörsmål, som är gemensamma för all interpretation av litterära källor från olika tider. Jag tänker närmast på det triviala faktum, att en författares ordval måste förstås i samband med tidens allmänna språkbruk. Betydelserna är underkastade en förskjutningsprocess, som man alltid måste räkna med om man vill undvika en missvisande modernisering. Ord som ›subjektiv› och ›objektiv› hade en helt annan betydelse i den medeltida litteraturen, än i modernt språk. ›Transcendental› är ett uttryck, som fått en särskild innebörd genom Kant och den efterkantiska idealismen. Med transcendentala begrepp förstod man inom skolastiken och den förkantianska universitetsfilosofien de allmännaste fundamentalbegreppen. Termen ›dialektik› för tanken till Hegels filosofiska symfonier i tre fjärdedeltakt och till Marx' lära om den sociala utvecklingsprocessen. Inom den aristoteliskt-skolastiska traditionen har termen en helt annan mening. Där har dialektiken att göra med det som blott är sannolikt, det som kan bli föremål för olika meningar, vilka kan motiveras med mer eller mindre vägande argument. I motsats här till står det apodiktiska vetande, som vinnes genom slutledningar från absolut evidenta premisser. När Vilhelm av Occam talar om »*notitia intuitiva*», får man inte lägga in moderna uppfattningar av den intuitiva kunskapens natur. Termen betyder det vetande, som grundar sig på yttre eller inre varseblivningar, erfarenhetskunskapen till skillnad från »*notitia abstractiva*», som hänför sig till relationerna mellan våra begrepp.

Exegetens första, till synes enkla men visst inte lätta uppgift är att observera ordens variationer och tolka dem enligt deras tidsbestämda betydelse. Här möter man en svårighet, välbekant för alla som försökt transponera över tankar från en främmande kulturmiljö till det språk, som är vårt naturliga uttrycksmedel. De filosofiska symbolerna har ofta en egenartad emotionell valör. Tag exempelvis typiska nyckelord inom orientalisk livs-

OM TOLKNINGEN AV FILOSOFISKA TEXTER

filosofi, såsom det kinesiska ordet tao eller indiska termer som karma och nirvana. Vi kan till en viss grad förklara dem genom analoga uttryck på ett europeiskt språk, men vi kan inte finna fullt adekvata motsvarigheter. Inom det språkliga symbolsystem, som de tillhör, väcker de en mångfald associationer med stark känsloton. Våra analoga symboler framkallar lätt associationer av annat slag, så att missförstånd ligger nära till hands, och genom omskrivningar av de främmande orden kan vi endast approximativt närma oss deras innebörd. Den grekiska filosofiens språk är det europeiska tänkandets ursprungliga modersmål, men ofta är det svårt att komma åt dess fina nyanser. Den kosmiska upplevelse, som greken uttryckte i ordet »to apeiron», är en helt annan än den som vi förbinder med orden oändligt och gränslöst. När Parmenides från Elea säger: det varande kan inte vara oändligt, ty då skulle det »lida brist på allt», så kontrasterar detta så skarpt som möjligt mot det stämningsinnehåll, som hos oss förbindes med termen »det oändliga» och dess synonymer. Lika främmande verkar för oss Origenes' äktgrekiska tanke, att Guds makt måste vara begränsad; i annat fall vore den ofullkomlig, emedan den icke skulle kunna känna sig själv. För oss skulle ett begränsat absolutum te sig högst ofullkomligt. Ordet »rättvisa» uttrycker inte adekvat det föreställningsinnehåll, som grekerna förband med ordet *dike*. När vi talar om social rättvisa och social rättfärdighet, är vi påverkade av gammaltestamentliga värderingar, som upptogs inom den kristna traditionen.

Det finns ett annat problem, som texttolkningen ofta måste arbeta med. Antag att vissa symboler har en bestämd valör i ett givet meningssammanhang. Nu kommer de att assimileras med ett främmande symbolsystem, som uttrycker ett helt annat sätt att tänka och att emotionellt reagera mot verkligheten. Frågan ställer sig då: vilka betydelseförändringar kommer att äga rum under denna assimilationsprocess? Ett världshistoriskt exempel är överförandet av filosofiska begrepp från Platon och Aristoteles till den arabiska, judiska och kristna tankevärlden. Avicenna, Maimonides och Thomas ab Aquino ville som filosofer bygga på de stora grekiska läromästarna. Men på samma gång är de influerade av en världsuppfattning, vars

väsentliga motiv är främmande för det hellenska tänkesättet. Den rena formen hos Aristoteles låter sig inte utan en radikal omtolkning identifieras med Bibeln och Koranens världsskapande viljemakt. Det gäller då för forskaren att noga analysera dessa tänkares språkbruk och iakttaga avvikelserna från termernas ursprungliga innebörd. — Schopenhauer ville återfinna sin världsåskådning i Upanishaderna och i buddhismens vishetslitteratur. Han använde gärna symboler från den indiska tankevärlden. Hur pass mycket har han omtolkat dem när han upptog dem i sin på europeiska tanketraditioner grundade filosofi?

Den filosofiska exegetiken måste också taga ställning till en tredje fråga. Jag vill studera en given urkund. För att riktigt tolka den räcker det inte med att känna symbolernas betydelse i författarens miljö. Jag måste också undersöka om och i så fall hur långt hans individuella språkbruk avviker från det gängse språkbruket. Härvid behöver man inte bara tänka på sådana författare som Hegel, Krause, Avenarius och Heidegger, vilkas verk utmärker sig för en ymnig rikedom av egenhändigt förfärdigade konstermer. Hos de flesta mera originella tänkare finner man sådana individuella avvikelser även om de till synes troget följer den vanliga terminologien. Det noggranna studiet av de individuella betydelsenyanserna hör också till det arbete som måste föregå den egentligt filosofiska texttolkningen.

Allt detta kan naturligtvis te sig som enkla och självklara saker: det hela utmynnar ju i kravet på att läsa rätt innantill. I praktiken syndar man dagligen och stundligen mot denna triviala regel, speciellt när man tror sig finna besläktade tankar bakom likartade ord, som i olika sammanhang kan ha helt olika mening.

När dessa filologiska förarbeten slutförts, kan man gå till huvuduppgiften: interpretationen av det tankesammanhang, som föreligger i en filosofisk urkund. Här kommer man in på problem, som inte föreligger på samma sätt vid tolkningen av andra litterära urkunder.

Vid arbetet med textens tolkning försiggår ett ständigt samspel mellan intuitiv överblick och minutös detaljanalys. Grovt uttryckt ter sig den normala gången så här: först bildar man sig en ganska vag helhetsuppfatt-

ning av författarens tankegång, accepterar helt naivt hans egna förutsättningar, ser efter vart han kommer, söker leva sig in i hans sätt att tänka, liksom konstforskaren söker leva sig in i konstnärens sätt att se, och skapar sig sålunda en provisorisk modell, som tycks motsvara det första helhetsintrycket. Sedan kommer den noggranna analysen av de olika moment, som ingår i tankegången. Och när det analytiska arbetet utförts, går man till försöket att ge en klarare helhetsbild på grundval av sin uppfattning av de olika leden i systemet. Denna rekonstruktion av tankegången måste sedan prövas och eventuellt revideras, om man kan uppvisa negativa instanser.

Denna framställning av forskarens naturliga väg till lösningen av sin uppgift är emellertid ganska schematisk och behöver kompletteras. Analysen och syntesen betecknar inte helt skilda etapper. I samband med undersökningen av de olika momenten gör man ständigt nya försök att finna det inre sammanhanget; dessa försök vederlägges kanske av den fortskridande analysen; ju djupare denna tränger, desto klarare ter sig sammanhanget, och till sist blir det möjligt att gripa sig an med den avslutande rekonstruktionen. Man går alltså från en intuitiv, ännu ganska obestämd uppfattning genom analys i förening med en serie provisoriska försök att återge den allmänna strukturen till en klar och artikulerad helhetsuppfattning, Självklart måste man under detta arbete pröva andra forskares tolkningar på det föreliggande källmaterialet.

Allt detta ter sig ganska enkelt, men vid den fortskridande undersökningen stöter man på metodologiska problem, som fordrar ett närmare övervägande.

Den första uppgiften för exegetisk undersökning är att klargöra de premisser, som bestämmer filosofens sätt att ställa och lösa sina problem. I första hand har man att undersöka de grundläggande satser, som tydligt uttalas av författaren till arbetet i fråga. Han utgår för det första från vissa satser, som är gemensamma för tidens allmänna tänkesätt eller i varje fall för tänkesättet inom hans intellektuella miljö. Vill man förstå dessa gängse förutsättningar, måste man studera deras historiska sammanhang och följaktligen tillämpa de metoder, som gäller för all historisk undersökning.

Här erbjuder sig åtskilliga intressanta problem, som emellertid faller utanför uppsatsens ram; den handlar endast om metoden vid tolkningen av enskilda verk, och befattar sig inte med filosofihistoriens metodik.¹

Vidare utgår författaren från vissa premisser, som är hans originella skapelser, och skiljer hans tänkesätt från andra åskådningar i hans samtid.

Att påvisa dessa explicita förutsättningar är inte den lättaste uppgift. Filosoferna går inte alltid så systematiskt till väga som Spinoza och Boström eller i vår tid Rudolf Carnap i hans arbete *Der logische Aufbau der Welt*. I regel presenterar de inte sina premisser i samlad trupp utan låter dem framträda på olika ställen i sitt verk, där de fungerar som självklara argument för det ena eller andra påståendet. Exempelvis i resonemang av typen: satsen q måste accepteras, ty i annat fall måste man förneka satsen p, och denna konsekvens vore självfallet en absurditet, ett upprivande av tänkandets och den vetenskapliga världsuppfattningens grundvalar. Hur som helst: om det filosofiska arbetet representerar en tankegång med bestämd struktur, så bör det vara möjligt att påvisa de satser, vilka hos dess författare gäller som grundläggande axiom. Uppgiften blir då att analysera deras mening. I gynnsammaste fall är de så klara och entydiga, att en diskussion om olika tolkningsmöjligheter skulle vara komplett överflödig. Men ett sådant idealfall inträffar sällan om någonsin i denna ofullkomligheternas värld. I regel har vi att välja mellan minst två filologiskt möjliga interpretationer. Hur skall man i ett sådant läge kunna träffa ett val mellan de olika alternativen?

- 1 Filosofihistorien intresserar sig för tänkarnas arbeten som ett led i en utvecklingsprocess, inom vilken vissa relativt konstanta motiv tager sig växlande uttryck. Den har antingen utgått från uppfattningen av en enhetlig evolution, i vilken de olika historiskt givna tankegångarna ingår som moment. Typiska exempel härpå är Hegels dialektiska syn på filosofiens progress och Comtes lära om de tre stadierna i världsåskådningarnas historia. Eller den räknar med ett flertal konstanta typer, som tagit gestalt i en mångfald varierande former. Dilthey representerar denna pluralistiska uppfattning.

Självklart måste filosofiens historia bygga på en noggrann exeges, liksom exegeisen förutsätter ett historiskt perspektiv på sitt forskningsobjekt.

Under ett villkor kan frågan exakt besvaras. Låt oss kalla de båda tolkningsmöjligheterna p och q. Om p gäller, så gäller satsen r. Däremot kan r inte härledas ur q. Ett konstruerat exempel kan belysa situationen. En filosofisk författare förutsätter uttryckligen, att den så kallade objektiva verkligheten endast föreligger för ett uppfattande subjekt. Han kan möjligen mena, att tingen föreligger som led i en relation, där ett medvetande vilket som helst är det andra ledet. Därmed behöver han inte påstå, att objektet är givet som ett tillstånd hos subjektet. Han kan också mena att subjektet endast uppfattar sina egna bestämningar. I det senare fallet skulle alla fysikaliska satser kunna återföras till satser om tillstånd hos ett medvetande. I det förra fallet föreligger inte denna konsekvens. Påståendet: »alla objektiva fakta existerar i relation till ett subjekt» är inte ekvivalent med satsen: »alla s. k. objektiva fakta är tillstånd hos ett subjekt.» Antag nu att författaren hänvisar till sin grundsats och förklarar att den introspektiva psykologien är den grundvetenskap, till vars språk alla andra vetenskapliga satser kan restlöst översättas. Därav kan vi sluta, att den andra tolkningsmöjligheten måste vara det korrektaste uttrycket för filosofens intention.

Men situationen är inte alltid så gynnsam. Antag, att det inte finns något textställe, som direkt stöder den ena möjligheten eller kan anföras som negativ instans mot den andra. I detta fall måste vi så vitt jag kan se utgå från en konvention, som man kunde kalla *rationalitetsprincipen*. Den kan formuleras: i valet mellan två för övrigt likvärdiga tolkningsmöjligheter bör man välja det alternativ, som måste föredragas ur logiska och semantiska synpunkter. Om alternativet p är motsägelsefritt och alternativet q är en kontradiktorisk eller alltid falsk sats, bör p läggas till grund för interpretationen. Likaså om p är en klar och entydig sats, medan q är oklar och flertydig. Något objektivt bindande skäl för en sådan överenskommelse kan inte påvisas. Men vi visar författaren enkel hövlighet genom att tillskriva honom det förnuftigaste alternativet så länge inga fakta talar för motsatsen. Och dessutom blir verket betydligt intressantare när man följer denna maxim: det kommer då att framstå som ett sammanhängande helt och inte som ett konglomerat av motsägelser eller diffusa påståenden.

OM TOLKNINGEN AV FILOSOFISKA TEXTER

I regel är det inte tillräckligt att undersöka de förutsättningar, som uttryckligen föreligger i texten. Det kan nämligen visa sig att författarens resonemang inte motsvarar kravet på logiskt sammanhang, om man inte får räkna med vissa icke-uttalade förutsättningar. Schematiskt kan man uttrycka situationen på detta sätt: Om de föreliggande premisserna $p \dots q \dots r$ kompletteras med en icke-påvisbar sats s , blir tankegången koherent; i annat fall föreligger en lucka i resonemanget. Man företager då en interpolation, som kan motiveras med rationalitetsprincipen.

En forskare vill, för att taga ett exempel, studera strukturen hos den marxistiska samhällsläran. Den uppvisar följande explicita förutsättningar: De sociala relationerna under en viss tid är avhängiga av periodens produktionssätt. Tidens politiska, moraliska, religiösa och metafysiska »ideologier» är i sin tur beroende av den sociala organisationen och därmed indirekt av periodens produktionssätt. Tekniskt ekonomiska förändringar framkallar förändringar av samhällsformen och följaktligen förändringar av den härskande ideologien. Därtill kommer ett antal nationalekonomiska grundsatser. Den viktigaste är satsen att värdet är ekvivalent mot arbetet. Denna sats ligger till grund för Marx' förklaring av kapitalvinsten. Enligt honom uppkommer den därigenom att ägaren av produktionsmedlen tillskansar sig en viss del av produktionsresultatet, »mervärdet». Nu betecknas kapitalisten i förhållande till arbetaren som en expropriatör; övergången till den socialistiska regimen säges innebära en expropriation av expropriatörerna. Skall begreppet expropriation ha någon mening, måste man förutsätta, att arbetaren har en naturlig rätt till sitt arbetes fulla avkastning. Det vill säga att en naturrättslig förutsättning måste ingå i resonemanget vid sidan av de redovisade premisserna. Sedan blir det en annan fråga, om en sådan sats låter sig förenas med tankegångens explicita förutsättningar.

I detta sammanhang måste vi taga upp en annan synpunkt för att undvika missförstånd. Interpolationen motiveras därmed, att ett väsentligt moment i en författares tankegång blir logiskt förklarat om och blott om en icke-uttalad förutsättning medtages. Därmed är naturligtvis inte sagt, att den varit medveten för verkets författare. Detta är en historiskt-psykolo-

gisk fråga, som fordrar en speciell undersökning. Det kan hända, att den interpolerade satsen kan beläggas i någon annan skrift av samme tänkare. Eller man kan påvisa, att den gäller som en självklar sanning inom den intellektuella miljö, som han utgått från. Men om inga sådana indicier kan anföras, har man naturligtvis ingen rätt att tillskriva honom en sats, som han inte uttryckligen står för. Det logiska studiet av verkets struktur får inte sammanblandas med det psykologiska studiet av dess sammanhang med författarens tankar och upplevelser. Försummar man att göra en klar bосkillnad, kommer man att arbeta med en ensidigt intellektualistisk och ganska verklighetsfrämmande psykologi. Vill man anlägga det senare perspektivet — och det måste man när man går till verket som åsiktsforskare i vidare mening — då måste man räkna med olika emotionella faktorer, med »utomteoretiska dominanter» för att låna en term från professor Åke Petzäll. Man finner, att en författare inför en synpunkt, som saknar stöd i hans egna explicita förutsättningar. Orsaken därtill kan ofta vara ett starkt personligt intresse, exempelvis ett moraliskt, politiskt eller religiöst engagemang, som påverkar tankegången i en viss, teoretiskt ogrundad riktning. När Marx talar om arbetarens expropriation under det kapitalistiska produktionssystemet, vill han säkert inte lancera en naturrättslig doktrin. Enligt hans historieuppfattning är naturrätten en realitetslös ideologi, varigenom vissa klassintressen rationaliseras. Men hans starka indignation mot den rådande ordningen spelar in och låter honom införa ett begrepp, som inte har hemortsrätt i hans teoretiska samhällsuppfattning.

Vi måste alltså i metodens intresse göra en bestämd distinktion mellan den logiska och den psykologiska interpretationen. Vi måste skilja mellan frågan: under vilken förutsättning kan ett givet påstående teoretiskt begrundas, och frågan: vilka faktorer har sannolikt spelat in när författaren uppställt detta påstående? Å andra sidan måste dessa perspektiv ständigt komplettera varandra. Den psykologiska orsaksförklaringen förutsätter, att verkets tankestruktur klargjorts genom ingående analys. Strukturundersökningen ger å sin sida anledning till frågor, som endast kan besvaras med en psykologisk eller kombinerat psykologisk och sociologisk metod.

OM TOLKNINGEN AV FILOSOFISKA TEXTER

Antag, att en författare startar med vissa utgångspunkter av sådan art, att de kan tjäna som basis för två olika tankelinjer. Man konstaterar, att dessa alternativ rent logiskt ter sig lika berättigade. Författaren följer nu den ena möjliga vägen och avvisar den andra mycket summariskt: han anser tydligen att den inte behöver tagas under närmare övervägande. Eller han vill till varje pris taga avstånd därifrån och vederlägger den med argument, som tycks tillverkade för ändamålet. I förra fallet kan saken ligga så till, att det hastigt avfärdade alternativet strider mot förutsättningar, vilka för tänkaren och hans samtid gällde som självklara axiom. För oss ter det sig logiskt acceptabelt; på filosofens historiskt givna ståndpunkt måste det te sig som en absurditet. Sålunda hade man utifrån Lockes premisser kunnat komma till en uppfattning av de fysiska föremålen som kvalitetskomplex utan en bakomliggande substans. Men för Locke själv verkar det orimligt att tillskriva kvaliteterna en fritt svävande existens. I detta fall är en hänvisning till tidens teoretiska förutsättningar fullt tillräcklig. I andra fallet får man ofta söka förklaringen i »utomteoretiska dominanter». Man kan tänka på olika fall från filosofiens historia: en medeltidsfilosof, som avvisar alla konsekvenser i averroistisk riktning, en filosof från 1600-talet, som polemiserar mot Spinoza med irriterat tonfall och tydligen vill undvika dennes grannskap, en modern socialfilosof, vars utgångspunkter kunde leda till marxistiska tankegångar och som ivrigt betonar sin motsättning till Karl Marx' doktrin. De medverkande faktorerna ligger nära till hands: författaren är bestämd av ett socialt givet tänkesätt, av teologiska, resp. politiska förutsättningar, som är oförenliga med vissa tanketendenser. Han rationaliserar kanske sitt ställningstagande med till synes värderingsfria argument. Men hans iver att markera motsättningen är för psykologen ett symptom på verkande motiv, som inte ligger på det teoretiska planet.

Generellt skulle man kunna formulera situationen sålunda: En filosof kan från sina utgångspunkter komma till två olika resultat A och B. Han är själv medveten om att ett alternativ föreligger. Vi kan då först tänka oss ett idealfall, där de teoretiska motiven dominerar. A och B behandlas som *a priori* likvärdiga möjligheter och prövas lika omsorgsfullt, varefter författa-

ren stannar vid alternativet A som det mest plausibla. Föreligger nu en avvikelse från detta idealfall, märker man en från början given tendens att hävda A och taga avstånd från B, då har man skäl att misstänka icke-teoretiska faktorer bakom den kvasirationella argumenteringen. Uppgiften blir då att fastställa betingelserna för avvikelserna från det ideella fallet. Man arbetar här som i många andra vetenskapliga situationer; man konstruerar en idealtyp, konfronterar den med faktiska förhållanden, konstaterar avvikelser och söker uppspåra deras orsaker.

Vid interpretationen av filosofiska texter kan man också ställas inför följande situation: När man analyserar förutsättningarna, visar det sig kanske, att de olika premisserna eller vissa premisser är logiskt oförenliga med varandra. Eller det visar sig, att författaren på något ställe i sin tankegång inför ett nytt antagande, som inte kan motsägelsefritt förenas med hans utgångspunkter. Vi förutsätter vidare, att man här inte kan påvisa ateoretiska betingelser för motsägelsen. Då föreligger olika möjligheter.

1) Filosofen har kanske utgått från vissa för tidens tänkesätt fundamentala förutsättningar, från skenbart självklara satser, villas motsats förefaller honom absurd och otänkbar. Vid logisk analys visar sig emellertid en motsägelse mellan dessa satser, en dialektisk spänning för att uttrycka saken på ett artigare sätt. Och man kan kanske påvisa hur denna dolda motsättning längre fram avslöjas i form av antinomier, som skenbart löses genom en harmoniserande konstruktion. Motsägelserna i tankegången sammanhänger alltså med tänkarens beroende av ett historiskt givet tänkesätt, vari logiskt oförenliga moment ingår. Man får alltså söka förklaringen på tankesociologiens väg.

I filosofisk litteratur har man ibland återfört motsägelserna till en allmänmänsklig faktor, som man kallar common sense eller det oreflekterade vanliga medvetandet. Då förutsätter man att common sense är en psykologisk konstant, som är oberoende av tidsfaktorn. Men ett sådant antagande förefaller vara en ganska förhastad konstruktion. Common sense är en faktor, som i hög grad bestäms av det intellektuella arvet från tidigare tänkesätt. Naturligtvis kan vi inte på förhand bestrida, att det finns konstanta

moment i det så kallade vanliga medvetandet. Man har i varje fall anledning att antaga, att en viss språklig struktur, till exempel de indoeuropeiska språkens struktur, disponerar för vissa tankeformer. Men dessa relativt konstanta moment kan endast påvisas genom en sorgfällig induktiv metod. Vi kan inte *a priori* förutsätta att för oss naturliga tankevanor skulle vara konstitutiva för en »naturlig» verklighetsuppfattning över huvud.

2) I många fall kan det visa sig, att motsägelsen förklaras genom en genetisk undersökning. De oförenliga tankegångarna tillhör kanske olika stadi-er i tänkarens utveckling. Han har från början varit bunden av vissa utgångspunkter men har sedan kommit fram till nya perspektiv, som inte harmonierar med den gamla positionen. Å andra sidan är han fortfarande till en viss grad bestämd av sina ursprungliga tankevanor. Han försöker att vinna harmoni mellan de gamla och de nya idéerna genom sinnrika hjälpkonstruktioner. Det är också möjligt, att han inte är klart medveten om de nya synpunkternas konsekvenser; han ser inte den motsättning, som faktiskt föreligger, utan håller sitt nya vin i gamla läglar och låter de stridande tankemotiven stå oförmedlat bredvid varandra. Sådant händer — även hos tänkare av hög valör.

Om den så kallade dialektiska spänningen skall förklaras på detta sätt, måste man naturligtvis kunna rekonstruera tänkarens tidigare utvecklingsgång. Därmed kommer vi in på den genetiska metoden vid studiet av filosofiska texter. Ur filosofisk synpunkt måste studiet av verkets tankeinnehåll och logiska struktur stå i centrum, alldeles som studiet av konstverket eller diktverket måste vara konst- och litteraturforskningens främsta uppgift. Den genetiska metoden måste betraktas som en hjälpmetod när det gäller att vinna kontakt med sådana andliga skapelser som Goethes *Faust* eller Rembrandts »Nattvakten» eller Spinozas *Ethica ordine geometrico demonstrata*. Men just som hjälpmetod är den ofta outhärlig; det måste man erkänna även om man reagerar så bestämt som möjligt mot en ensidig »historism». Den kan visa hur nya element tränger fram i spänning med äldre tankeskikt. Därigenom kan man ofta tolka de motsägelser och inkonsekvenser, som analysen blottat i tänkarens verk. På det viset kan en genetisk

undersökning indirekt få filosofiskt värde, bortsett från dess möjligheter att belysa det filosofiska skapandets psykologi.

Till sist skulle jag vilja beröra ett problem, som är både fångslande och svårt att bemästra. Vi kan tänka på följande situation: Exegeten har grundligt undersökt en given text både med hänsyn till språkbruket och tankestrukturen. Han har använt genetiska metoder som hjälp vid läsandet av sin centrala uppgift. Han har också använt sig av psykologiska och sociologiska synpunkter, när dessa kan kasta ljus över hans material. Uppgiften är nu att rekonstruera helhetsbilden av det verk, han undersökt. Filosofen representerar en viss karakteristisk typ av tänkande, som har flera motsvarigheter i samma historiska läge. Nu finns det emellertid vissa antydningar i hans verk, som bryter mot de dominerande tendenserna och liksom ligger på en annan nivå. De utvecklas inte närmare. Filosofen har kanske inte själv tillmätt dem någon större betydelse eller frågat till vilka konsekvenser de kunde föra. Men om de fullföljts, hade de framkallat en radikal revision av hans tankegång. Man kan då ställa frågan: till vilka resultat skulle man komma om man sökte fullfölja uppslaget och utveckla dess implikationer. Detta är en uppgift av annan art. Det gäller inte att interpolera utan att extrapolera, inte att rekonstruera en given tankegångs struktur utan att konstruera en tankemodell på grund av vissa antydningar i texten. Man har alltså att gå vidare på den väg, som författaren i förbigående anvisar. En sådan uppgift är vanskelig, men den måste utföras om man vill komma till en djupare uppfattning av verkets betydelse i ett större sammanhang. Problemställningar av det slaget är ofrånkomliga, kanske inte från den deskriptive historikerns, men från den filosofiske idékritikerns synpunkt. Ty hans huvudintresse blir att se efter hur långt man kan komma, när man låter sin tankegång bestämmas av vissa ledande motiv.

Bildning och äkthet

Emilia Fogelklou

Föredrag vid flickskolemöte

Relationen bildning — äkthet är nu ett kulturproblem snart sagt överallt. Grellast har det kanske belysts från indiskt håll, där den industriella aeran, med upphov inom västerländsk kultur, föranlett sådan kultursplittring eller halvbildning, som kom Gandhi att — före Indiens befrielse — fälla yttrandet: »Indien mals sönder, inte av brittiskt förtryck utan av modern civilisation.» Hans landsman Coomaraswamy säger: »Om indiska och kinesiska massor sätts i stånd att läsa vad Västerlandets massor underhåller sig med, vore det bättre med deras gamla muntligt traderade kulturarv» (The bugbear of literacy). Nära nog alla folk rör sig med industriella verktyg, medan de för övrigt lever i föreställningsvärldar av helt annat ursprung. De västerländska kulturformerna är inte deras, fastän de kan bruka dem. Kulturblandningen ter sig då ofta påfallande parodisk — både ur den egna och den västerländska kulturens synpunkt.

Men också här i Europa klagar vi över samma slags fenomen. »Livsvärdena ebbar långsamt bort. Civilisation demonstreras utan sina djupare verkligheter», säger A. N. Whitehead, den engelske filosofen, och många andra europeer med honom. Vi är alla inbegripna i en gigantisk bildnings-

kamp, där den yttre, numera internationella, civilisationstypen för att bli hel och äkta, måste besjålas av verkliga — universellt verkliga — ändamål, i hemmastaddhet med verktygen, i bedömning av deras tillåtliga användning och i förståelse för de levande *jämsides* med själva greppet om numera outhärlig apparatur. Det är själva splittringen, som måste hävas. Detta mål kan inte utprovas efter rent individualistisk mall, lika litet som efter den ena eller andra likriktningstypen. Det är det nya medvetandet om en *enhet ur olikhet*, som överallt måste utexperimenteras — ett stort ärende, också för skolan. Men vi är kanske inte ens halvvägs.

Så mycket av »våra andliga värden» står liksom på flyttlass. Vi sviker dem genom att överge dem, men *också* genom att rädda deras förpackning — som skulle *den* representera det väsentliga, det »fasta». Vi glömmar: »verklighetens väsen är strålning», en sats som också härvidlag betyder mera än bara en liknelse.

Men jag skall inte längre röra mig med jordklotets problem utan flytta ner i vår dagliga värld.

Frågar jag en skolflicka vad hon menar med »bildning och äkthet», så kanhända hon svarar: »Bildning är sånt som man lär i skolan. Äkthet, det är sånt som blir av fritiden». Så ungefär svarar också historieprofessorn Henry Adams i sin bok *The education of H. A.*, i för skolan, här snarare universitetet, negativ anda: »Där danades en typ, men inte en vilja. Lärarna var objektiviteten själv, deras omdömesgillhet stod utom all fråga». Men till »Henry Adams uppfostran» att bli människa ansåg han sig inte ha fått något bistånd därifrån. Prestationsövningarna hörde ju också till bildning, dock utan inflytande på den väsensart, det varande, som hör samman med äkthetens begrepp.

(Omvänt hörde jag en annan akademiker från världens mest industrialiserade land, en sociolog, tala om studentbildning under rubriken »Something more than». Efter ironisk kritik av den stora lärdomsfabrik, där man i form av betyg fick sina »trade marks», underströk han det omfattande inflytandet av sådana studieledare, som skänkt något av annan art i sitt arbete, kanske personligt intresse för individerna eller en så levande forskar-

glädje, att den smittade av sig till »något mer än» erhållna vitsord.)

Här skall jag beröra skolbildningen under två eller tre aspekter: som 1. *intellektuell verktygsutbildning*, 2. *förmedling av kulturtradition*, 3. *människofostran*. (Den sistnämnda naturligtvis ej i realiteten som ett tredje, som vore den en aspekt för sig, utan mer eller mindre införlivad med de två föregående.)

Till *intellektuell verktygsutbildning* för den moderna industriella och internationella tillvaron räknar jag inte bara alla s. k. färdigheter på grundvalen läsa, skriva, räkna, utan också språk och naturvetenskapliga metoder. Dessa verktyg — ett slags nya mänskliga griporgan i arbetets värld — förvärfvar den uppväxande ungdomen med mer eller mindre slit. För karriär och fortkomst i yrkesvärlden är denna utbildning en självklar nödvändighet. Flertalet föräldrar håller denna bildningsaspekt för den ojämförligt viktigaste. Det är ju den som pressar ner platskonkurrensen till 9–10-åringarnas stadium, med hela den atmosfär av hemläxhjälp, betygsångest och familjero som därmed sammanhör. Icke för skolan och icke för livet, men för karriär och förvärv, tycks vara lösen!

Vi frestas glömma — Albert Schweitzer är en av dem som påminner därom — att jordbruk och hantverk, jämte hushållsarbete, var kulturens början, men inte läsandet och skrivandet som folk för närvarande tycks tro, i sin övervärdering av intellektuellt eller kommersiellt arbete som framtidsyrke för de uppväxande. Något av det gamla hantverksutlärandets personliga och etiska moment blir det alltmera tomt efter i de stora klasser, där så alltför många på samma gång skall lära sig så mycket och så hastigt.

Den intellektuella verktygsutbildningen är för nutidens liv outhärlig. Men just ur bildningssynpunkt gäller det att visa några *riskmoment*, som på ort och ställe måste mötas och neutraliseras, inte endast genom annat bildningstillskott utanför det direkta sammanhanget.

Genom verktygen gör jag mig till herre över det jag bearbetar. De kan bli maktverktyg i och för sig, om ingenting kommer med, som gör den moderna termen »service» till något annat och mera än en annonseringstyp.

Själva problemlösningens förnäma glädje kan numera så totalt bortskiljas från varje ändamåls-betraktelse för människolivet, att vi tagit steget ut till vätebomberna. Livet själv blir precis som tingen, endast ett *material att bearbeta*, att lägga under sig i stället för en mötande verklighet att stanna inför, att vörda eller vårda.

Den etik som härvidlag skall hjälpa de växande måste meddelas i *sammanhang* med »verktogsutbildningen», ej som något utanför eller helt bredvid. Ur den synpunkten är den nya trafikvettsundervisningen symtomatiskt värdefull. Farttjusingen får sitt skräcknegativ i bilmorden, som direkt uppenbarar svalget mellan verktygsförarens tygellösa maskinmöjligheter och en bildning av *mänsklig* art. Maskinen gör det svårt att se *människan*, den flyttar henne i skuggan.

Depersonalisering är ett riskmoment i den »moderna saklighet», som — när det verkligen rör sig om saker och resonemang om sakliga ting — är en så viktig disciplinering för både intellekt och människa. Den benägenhet för generalisering (som hör den specialiserade maskinverksamheten till) blir, vid renodling, ett hinder för upptäckt av det individuella, das Einmalige, som så djupt hänger samman med tillvaron av äkthet, helhet, i människovärlden.

Den intellektuella verktygsbildningens signum är effektivitet. Och i samband med olika slags störningar av arbetsron inom det moderna livet gör sig alltför tidigt en viss hetsjakt gällande. Splittringen av intresset, stundom en i förhållande till individen alltför hastig takt, stör själva *uppmärksamhetsförmågan*, därmed också minnesgodheten i stor omfattning, en sak som både lärare, elever och hela skolundervisningen för närvarande lider under. Men detta innebär *oerhörda förluster* i mänsklig utrustning, vilka till varje pris måste konstateras och grundligt omhändertagas.

Här kunde den andra aspekten *traditions-* eller *kulturförmedlingen* genom historia, i alla dess olika former, genom förtrogenhet med dikt och konst, med det mänskliga livets olika uttrycksvägar och målsättningar, etiskt och religiöst sett, bli ett utmärkt hjälpmedel. För »verktogsämnen» behövs i hög grad övning, repetition, intellektets skärpning genom specialisering. I

humaniora är det, om det alls är bildning det gäller, oändligt viktigt med inlevelse, skådande, lyssnande, fördjupning — till överraskande upptäckter av hur annorlunda livet är för olika människor, i skilda kulturer och tider, till eftertanke som kräver rymd och ro. Risker här blir om denna sida av skolkursen får stanna vid att bara bli lite kulturfernissa. Faren för oäktlighet i svaren är *större här*, än i »verktygs»-bildningen, där man bättre kan kontrollera. Här har vi inte samma möjlighet att bedöma vad som är ren skelett-kunskap ur någorlunda god memorering eller verklig inlevelse till förståelse av ett väsen eller en händelse, (en prestation som aldrig kan betygsättas).

Nyligen förekom i en pressdebatt rörande diktläsning, följande yttrande: »Om vi i den heliga bildningens namn ledes bort från det primära, att dikt är något som skall *upplevas*, till någonting annorlunda, då är det mycket av skenkunskap, som kommer i undervisningen. Dikt skall tillfredsställa ett livsbehov och inte vara något som bevisar bildning eller kunnighet.» (Olof Lagercrantz). Något jag vill understryka. I detta sammanhang föll min blick på en passus hos Hans Larsson (Muserna): »Tanken på att använda vår diktning som mera väsentligt bildningsmedel är inte alldeles verklighetsfrämmande. I mångt bildat hem har den tillämpats mera förr än nu likväl. Förr kunde det väl hända att vitter läsning var tradition i en familj och att flickorna gingo ut i livet som bättre kulturbärare än skolpojkar. — — — Det är skillnad på vad man anammar genom diktens förmedling och läroböckernas — att anteckna både till fördel och nackdel för dikten. Orden betyda icke detsamma när det talas vetenskapligt eller skolmässigt, som när det talas diktspråk. — — — Dikten har sitt, som den är noga med.»

Med dessa citat har jag inte åsyftat att bannlysa det skolmässiga från undervisningen i humaniora (för kronologi och mycket annat som måste vara nödvändig ram för inlevelsen). Men jag har velat understryka skolans trängande nödvändighet att *tillgodose inlevelsemomenten, det meditativa*, som viktigt organ för människobildning, nu mera än någonsin.

Med helt motsatt värdering av den demokratiska folkbildningen än

René Guénons, är det likväl några av hans synpunkter jag nödgats stanna inför. »Vad man bara kan till det yttre är värdelöst, vilka kvantiteter av notiser man än samlat ihop». (Detta är ju en truism, men en som behöver upprepas också i dag.) Guénon gisslar pretentionen »att göra allt tillgängligt för alla», då jämlikhet i begåvning ju icke existerar. Han varnar för att »sänka kunskapslivet till de lägsta intelligensernas nivå». Han konstaterar ett »hat mot det överlägsna, det oåtkomliga», och han framhåller hur »Vissa sanningar motstå varje vulgarisering» — och därför av somliga betraktas såsom icke-existerande (*Le règne de la Quantité*).

I fråga om den sista satsen drabbas särskilt religionsundervisningen, sedan dess forna art: att tradera religiöst arv från släkte till släkte, oavsett aktuellt begripande, ersatts med den moderna arbetsmetoden att börja med vad man förstår. Risk finns naturligtvis att man aldrig anar vad det handlar om och inte heller lär sig att räkna med sådant som man ännu ej kan förstå.

En tysk pedagog, Fru Schlüter-Hermkes, har i en liten skrift *Ehrfurcht*, ej blott visat den riskabla förlusten av vördnad, tystnad etc. utan därtill experimenterat med barn, som hon låtit i lugn och ro få hålla på med att ge akt på en blomma, ett djur eller eljest ett liv som fångat dess intresse. Denna spontant meditativa stillhet inför en tillvaro ger en annan bildningsingrediens än den *orden* utlöser, det skådande, meditativa, helhetssökande inom oss.

Ett inslag som kunde förstärkas vid undervisningen i historia eller samhällslära är den *mänskliga sammanlevnadens* arter och villkor. En del krigshistoria har redan fått vika för fredligare aspekter. Att sexualundervisningen kompletterades med något om *äktenskapets historia och sociologi*, så långt man därvid har möjlighet att nå fram, likaväl som med psykologi och etik, vore av nöden.

Vid undervisning i samhällslära och politik bör man också kunna ge större rum åt »den dolda faktorn», motivtyperna bakom resolutioner och motresolutioner, det psykologiska elementet och dess konsekvenser. En av mina egna lärare bad oss en gång försöka tänka oss in i hur det skulle vara om vi verkligen vid t. ex. en symfoni, skulle kunna se ljudvågorna i stället

för att endast höra. Han beskrev livligt de olika våglinjerna från piccolo-flöjt till bastuba etc. Man kunde tänka sig ett slags motsvarande åskådliggörande av det osynliga psykologiska samspelet eller motspelet vid en överläggning, vilken som helst. Det skulle säkert ge åtskilligt att tänka på!

På tal om sammanlevnadsproblem i skolvärlden har det ofta slagit mig hur oerhört *kollegieandan* i en lärarekår verkar ut i hela skolsamhället. Det har förvånat mig att de vanskligheter som därmed är förknippade icke oftare tas upp till fredliga överläggningar, genom vilka många konflikthanteringar kunde ges någon praktisk lösning innan skadorna hunnit göra sig alltför kännbara.

Till sammanlevnadsstudiet borde redan i skolan höra iakttagelser i samband med konflikter och konfliktlösningar, både av hur de lösas och hur de bli olösliga.

Men här är jag redan över i den tredje aspekt på skolbildningen, som inte kan vara något »tredje», därför att det alltför nära hör ihop med båda de andra: människofostran i inskränkt mening.

Redan vid föregående understrykning av inlevelsens betydelse, förnimer jag lärare sucka: »Var skall vi ta tid för sådant?» Och ändå upprepar jag: det gäller viktiga mänskliga *organ*, som vi inte kan få förlora. Mycket skulle bli möjligt, om vi helt enkelt mera *levde* tillsammans med varandra i skolan som i ett verkligt samhälle mitt igenom arbetet, ett vågspel, som på längden skulle löna sig. I enhetsskoleplanerna talas ju om »skolan som arbetsplats och hem». Behövde det vara en fras?

Det heter vidare i utkastet till enhetsskolan: »Det angelägnaste i skolan är personlighetsdanningen». (Man fryser när man tänker på vad skolan icke alls förmår härvidlag — och kanske inte heller skall förmå!) Vi fattar väl inte längre personlighetstanken i individualistisk mening, utan så att dit hör två huvudsaker: självständighet och livsvördnad. Äkta bildning kräver de två i absolut *sambörighet*.

»Det är fåfängt att vi mata er», sade Tegnér i ett av sina förnämsta tal, »om I ej själva kunnen smälta maten och förvandla den till mærg och nä-

BILDNING OCH ÄKTHET

ringssaft. — Den självständige är vittnesgill överallt i andans värld, även om hans gåvor äro ringa; men den osjälvständige förbliver övermaga tills sin död.» Detta gällde närmast studenter. Men hur lära självständighet i skolåldern, där man får in så mycket, som man ej rimligtvis kan ha någon mening om eller reagera på?

Den tidigaste fasen av självständighet är snarast *mod* — »modet att hållre visa mig så »dum» som jag verkligen är än tyckas vara så klok som någon annan är». Detta äkthetskrav är ofta före skolåldern skadat i roten. Det hör nära samman med ett annat, av mera teoretisk art, detta att eleven verkligen förstår skillnaden mellan att begripa en sak och att *inte* göra det, en osäkerhet som långt upp i mogen ålder verkar hämmande för aspirationer mot äkthet, mot mänskligt förverkligande överhuvud.

Den andra huvudsaken, *livsvördnaden*, är ju, lika litet som äktheten, en skolprodukt. Den hör med till hela levnadens fostringsväg. Övning i att verkligen *stanna* inför en olika företeelse, grundligt, innan man bedömer den, är ett av de steg på vägen, som skolan kan hjälpa fram. Just inför mekaniseringsshotet måste skolan ge mera rum både för inlevelse och samtal.

Är alla dessa, delvis självklara anmärkningar kring skolans bildningsaccenter, ingenting annat än nya bördor på trötta lärareryggar? Lärarna står ju alltid i eldlinjen vid den hårda kampen för att rädda och stärka det mänskliga, trots den allmänna suggestionen att härma maskinerna i saklig effektivitet. Flickskolans lärare torde ha en alldeles särskild förpliktelse härvidlag — utan att intellektuell verktygsbildning som sådan åsidosättes. Det är *perspektivet*, det syntetiskt mänskliga, som det kommer an på. Det gäller att i den värld där vi arbetar häva kultursplittring.

Vi kan inte skilja loss skolproblemen från våra egna problem och inte heller från den oerhörda inre och yttre kamp som sätter oss alla, inte minst Västerlandet, i en ny och svår belägenhet (och som jag i början något litet berörde). Ingen av oss är färdig; och det är så mycket vi inte kan veta eller förstå eller t. o. m. ibland riktigt sätta oss in i att vi *inte* förstår ... Vi står ofta *rådlösa*.

Men det blir klarare luft kring problemen, om jag — också i skolan — le-

ver med i detta större och kämpande liv, inriktar mig mot den enhet, som vill bli äkthet (allt medan jag rättar böcker och förhör glosor eller leder historieundervisning). Vi kan, i enklaste form, kanske bli ställda inför gigantiska frågor, där en liten människas resultat kanske inte märks annat än som en inriktning, ett sökande som engagerar henne, och därför också av eleverna förnimms som en äkta livsfläkt, en *strålning* genom skolschemat.

Må det tillåtas mig att här — i en tid som för oss alla innebär så många frågor och så mycken ovisshet — påminna om något som jag skulle vilja kalla *livets pedagogik*. Martin Buber har som ingen annan skådliggjort vårt liv som en dialog. Tillvaron testar oss och prövar oss ständigt på nytt. Vår underlåtenhet att svara är också ett slags svar. Hela tiden — i vårt privatliv, i skolan, i den väldiga kamptid vi tillhör — går vi i en levande värld som testar oss, stora och små.

Vi uppfattar väsentliga frågor olika. Själva svarar vi kanske olika i olika skeden av livet. Det äkta kan aldrig bli likriktat. Den stora dialogen som profeterna förnam den, genomgår båda gamla och nya testamentet. Det tidigaste svaret i »livets pedagogik» är format över lön- och straff-tankens. (Den kungen gjorde det som var ont — så kom olycka över honom, en annan det som var gott, och han fick lön.) Detta är ju också den enklaste typ av pedagogik som föräldrar brukat tillämpa på sina barn. (Den går igen i Alice Tegnérns renoverade barnvisa. »Och har du pengar, så kan du få, Men har du inga, så får du gå» — så stod det i den äldsta versionen. Men föräldrapedagogiken bad A. T. ändra. Och nu står där: »Och är du snäller, så kan du få, men är du stygger, så får du gå.» Det *fanns* barn, hos vilka äkthetskravet reste sig, eftersom i deras åsyn många stygga barn får rikligt med gotter!)

I väldig skala har vi det upproret i Jobs bok, som diktens kampmotiv. Det finns ingen rättvisa i tillvaron. Jobsboken formulerar intet svar. Själva kampdikten inom ramen av den gamla sagan slutar med att Job möter en närvaro som gör trygg i själva svarslösheten. »Jag har förut känt dig genom hörsägen. Nu har jag mött dig.» Inför den vissheten kan han rikta om hela frågan i trygghet.

BILDNING OCH ÄKTHET

Ett ännu mera djupgående livssvar ges i Jesajabokens »Herrens tjänare»-sånger, där en orättvist lidande uppenbart övertygat sin eftervärld om att ett skapande, till hjälp för de andra, har beretts också på denna underliga väg, ett motiv som sedan blev så levandegjort för den tidiga kristendomen.

Det ser ut som om *aktivt ställda livsfrågor* alltid skulle få oförutsedda svar eller nya utsikter i denna »livets pedagogik», som sätter oss på lärjungeplats och ger tillfälle till omprövningar och omvärderingar. Vi kan inte i denna stormtid som håller hela vår jord i sitt grepp krampaktigt hålla fast vare sig vid det förflutnas krav eller vid nuets hetsande verktygsmålsättning. Bildningsfrågan stöter oss allt djupare in till själva kärnpunkten *varför lever vi?* Hur häva den kultursplittring som går som ett svärd genom själen och tycks hindra fostran för hel, äkta mänsklighet?

Att läraren, som mer än andra står i bräsch, är en kämpande människa, som — även där han ej kan överblicka mer än litet i sänder — oupphörligt söker enhetssvaret på varje ny fråga som kommer och testar honom, i sammanlevnaden med lärjungarna och i brottningen med kurserna, detta betyder omätligt för denna tidsepok i nivellerings och föränderlighetens tecken. En lärares äkta sökande kan betyda mer än hans svar. Det är en tro, en inriktning mot äkthet, som strålar tvärs genom ogynnsamma och ogenomsådade skeenden. Jag frestas här anföra en strof ur den yngsta diktargenerationen:

»Du som har sökt och ingenting har funnit —
jag älskar dig, för att du sökte alls.»

(Anna Greta Wide).

En kontrovers om lycka och anpassning

Ett spencertema hos Vitalis Norström och
Hans Larsson

Alf Nyman

»Över allt liv ligger samstämmighetstvånget.»

Hans Larsson

Att tänkarnas möte icke alltid är *tänkarnas* möte, är en sats, bekräftad på så gott som varje sida av spekulationens historia. Repulsioner synas där vara vanligare än attraktioner. Bortstötningen kan vara antingen ensidig eller ömsesidig. Mellan filosofiska intelligenser som Vitalis Norström och Herbert Spencer råder sålunda en ensidig, stark repulsion; mellan Norström och Hans Larsson en ömsesidig, måttligare. Båda slagen av spänningar kunna visa sig betydelsefulla. Ofta bidraga de till att med större skärpa ställa antites mot tes, till vinning för klarheten, om också ej omedelbart för tankesämjan. Ty ett filosofiskt system, som icke mött sitt motsystem, en tanke-riktning, som aldrig brutits mot en korsande riktning, når sällan den idéernas svikt och teoremens profilskärpa, som förlänar dem dialektisk styrka och därmed på längre sikt banar väg för, ja framtvingar en syntes, en utjämning dem emellan. — Å andra sidan kan, vid systemens plötsliga konfrontering med varandra, en repulsionskraft uppstå, så häftig, att den ene tänkaren alltifrån början hindras att tränga närmare in i motpartens tanke-

gångar och därmed förleades att mer eller mindre ofrivilligt förvanska dessa. Då är repulsionen av ondo, och då gäller satsen: »Du gleichst dem Geist, den Du verstehst, nicht mir!» En kritisk uppgörelse med det antagonistiska systemet blir under sådana förutsättning mindre givande för de utomstående, liksom för den angripande parten själv. Den kan låsa honom fast i en negativ attityd, som hindrar honom från att *lära* något av motståndaren — vilket annars ofta kan utgöra kontroversens härligare del. I sämsta fall kan den därtill bjuda på rena slag i luften, på upprepat måttande mot egna missförstånd, på »vederläggningar», grundade på hart när oförlåtliga förbi-seenden. En repulsionskritiker i dylikt känsloläge frestas man att erinra om Pope's klassiska anvisningar:

A perfect judge will read each work of wit
With the same spirit that its author writ:
Survey the whole, nor seek slight faults to find
Where nature moves, and rapture warms the mind;
Nor lose, for that malignant dull delight,
The generous pleasure to be charm'd with wit.

Ty ehuru närmast adresserade till den litterära kritiken, gälla dessa anvisningar och varningsord i lika hög grad den filosofiska och vetenskapliga. De synas giltiga också för den granskning, Vitalis Norström årtiondena närmast före och närmast efter sekelskiftet underkastar evolutionsfilosofi-ens, radikalismens och naturalismens lärosatser i deras då aktuella engelska och skandinaviska utformningar; tre tankeströmningar, för Norström flytande samman i den breda, av honom hjärtligt avskydda kulturrörelse, till vars bekämpande han fann sig personligen uppfordrad och enkom rustad.

Om denna hans kampanj, i dess tidigare skede, skola också, under sidoblickar till Hans Larssons inlägg i frågorna, de följande sidorna handla.

1.

Det är först under 1880-talets senare år, det betydelsefulla andliga mötet

mellan Norström och den spencerska utvecklingsläran kommer till stånd; detta möte, som i viss (repulsiv) mening skulle bestämma den svenske tänkarens fortsatta arbete och inrikta hans kommande polemik. Ty hos evolutionsteoriens skapare finner sig Norström för första gången ställd öga mot öga med den filosofiska och allmänt kulturella radikalism, vilken han skulle sätta som sin livsuppgift att bekämpa; som även satte frukt i stridsskriften mot Ellen Key och i genmålet *Radikalismen ännu en gång*, för att ännu i svaret till Hans Larsson (bifogat *Masskulturs* 2:a upplaga 1910) låta honom ironisera över »dessa evolutionens vinkelpredikanter, hvilkas andliga horisont vilar på deras nässpets» (a. a. sid. 214).

Det är därvid utomordentligt karakteristiskt för Vitalis Norströms egen inställning, att det i första omgången just blir Spencers religionsfilosofi och etik, varmed han drabbar samman, medan systemets kosmologiska och biologiska aspekter långt mindre eller icke alls intressera honom. I uppsatsen »Herbert Spencers åsikt om religionen», publicerad i *Teologisk Tidskrift* för 1887, tager han sålunda upp den engelske tänkarens religionspsykologiska och religionsfilosofiska läror till kritisk granskning, därvid snävt hållande sig till den kända exposén om det »Ovetbara» i Part I av *First Principles*. Och två år senare framlägger han i en något större skrift sina kritiska invändningar mot den spencerska etiken. Med dem lär man något närmare känna både hans egna hållpunkter och hans angreppsmetoder. Framför allt blev det dessa senare, som i sinom tid, i *Reflexioner för dagen*, skulle uppkalla Hans Larsson till hans bekanta gensagor och därmed till det ensidiga repulsionsförhållandet Spencer–Norström fogade det ömsesidiga, Larsson–Norström.

*En sak är given: då man som Norström träder till studiet av Herbert Spencers skrifter med djupa egna försänkningar i svensk boströmianism, måste det intellektuella luftombytet verka brutalt oförmedlat. Själv har Norström senare (i *Tankelinier*) talat om »naturalismens isiga vinddrag» — och förvisso har han känt dem svepa svidande fram över sin känslvärld. Det nu inledda Spencerstudiet innebar sålunda för honom en tvär överskepp-*

ning från transcendent dogmatism till transcendent agnosticism, från deduktiv rationalism till induktiv empirism och från kunskapsteoretisk absolutism till kunskapsteoretisk relativism: för en filosofisk volontär ur Sigurd Ribbings och Carl Yngve Sahlins kompani en lika vågsam som motbjudande förflyttning! Lägges därtill, att det därjämte innebar steget från en sträv plikt- och förnuftsmoral till lyckoetik (eudaimonism), bör det icke förvåna, om Vitalis Norström reagerar — och reagerar med hela sin heta, impulsiva natur.

Den nya skriften av hans hand skulle i olika avseenden bära vittne därom.

2.

Spencers etiska huvudarbete, *The Data of Ethics*, hade i hemlandet utkommit 1879 och hos oss blivit tillgängligt först 1884, i Isidor Flodströms översättning.

Detta arbete, vari — som välbekant — på bred genetisk-biologisk grundval de etiska frågorna rullas upp, göres nu av Norström till föremål för en kritisk behandling i en motskrift med titeln »Grunddragen af Herbert Spencers sedelära», intagen i *Uppsala Universitets Årsskrift* 1889. I denna evolutionistiska etik såg Norström, då som framgent, grundtypen av en rent naturalistisk morallära, vilken måste uppkalla honom till en principiell vidräkning från rationalismens och den objektiva idealismens utgångspunkter. Om avsikten med granskningen meddelas oss även i Förordet, att den har »tydligen varit att, efter förmåga, bekämpa den moderna evdämonismen i dess modernaste gestalt, som är Herbert Spencers sedelära». Det är att kasta stridshandsken med öppet visir.

Men denna kamplust och iver att hos motståndaren finna blottor och motsägelser fördunklar ej sällan hans blick för vad denne verkligen säger, liksom för bärande sammanhang i hans teori. (I det följande skola också några sådana missförstånd och misstyndningar påpekas). Själv vet sig Norström, i motsats till den spencerska lycko- och anpassningsetiken, företrä-

da en *högre*, mer ideell ståndpunkt: den boströmska personlighetsidealismens. Ja, det står som ett historiskt problem för honom, huru dock, som det yttras i Förordet, »en lägre etisk åskådning kan hålla sig vid lif och inflytande, långt efter sedan en högre träd fram i bestämd motsats mot den samma». För en tidigare adept av Ribbing och Sahlin har ett dylikt missförhållande varit svårt att fatta och i grunden skandalöst. Han menade sig likväl kunna peka på trenne orsaker till ett sådant missförhållande. — »Den första», anmärker han, »är den frestelse, som ligger i att söka försvara moraliska fel och svagheter med teorier». (I vad mån detta fall äger tillämplighet på Herbert Spencers sedelära och över vilka gåtfulla »moraliska fel och svagheter» utvecklingstankens trägne systematiker avsåg att med sina teorier hålla skölden, därom upplyses läsaren dock icke). Den andra orsaken uppgives vara »den lägre ståndpunktens skenbara klarhet och lättfattlighet, som väl stämmer med det vanliga måttet af begåvning och utbildning». Häri torde Norström säkerligen ha sett den egentliga grunden till den spencerska sedelärans prestige i tiden, samtidigt som han mer *en passant* förskaffar sin intelligensaristokratiska självkänsla luft. I Spencers filosofi ser han uppenbarligen en filosofi för pundhuvuden och halvbildade. Emellertid anmärker han längre fram i Företalet, att denna sedelära »vid närmare granskning befinnes sakna den tilltalande klarhet, omotsäglighet och lättfattlighet, som mången vid första blicken tror sig upptäcka derstädes ...» Man har alltså låtit illa narra sig av den första flyktiga lektyren och icke gått till grunden med Spencers text — på det sätt, som Norström själv nu aktar att göra. — Den tredje orsaken, åter, till den lägre etiska åskådningens oförtjänta framgång och prestige i tiden befinnes ligga på kärandepartens och på den »högre» ståndpunktens sida. Man har sålunda här att räkna med det handicap, en »verklig ensidighet eller åtminstone bristfällig form hos den till innehållet högre åskådningen» måste innebära. Vilkendera av de framhållna båda svagheter, som faktiskt vidlåder denna sakligt sett »högre» etiska åskådning, vartill författaren själv närmast ansluter sig, får läsaren heller icke veta. Än så länge tager Norström med silketass på den svenska personlighetsfilosofiens grundläror, vilka han dock, ett årtionde

senare, i skriften »Hvad innebär en modern ståndpunkt i filosofien?» skulle ganska ordentligt trasa sönder (närmare härom i min uppsats »Vitalis Nordström och hans avfall från boströmianismen. En motivbestämning», *Vetenskaps-Societets i Lund Årsbok* 1950, sid. 89–115).

I själva avhandlingen skisseras emellertid denna hans tidigare ståndpunkt i etiken och antydes dess religiöst-teologiska förankring. Det karakteristiska för det etiska förhållandet och för den sedliga handlingen är sålunda »idén om lifsgemenskap mellan alla sedlige ...» Men, fullföljer strax texten, »såsom förklaringsgrund till denna de sedliges ej i den sinliga erfarenheten givna utan rent öfversinnliga gemenskap och dermed medelbart till alla sedliga handlingar framträder (åter) det rent öfversinnliga lifvet sjelft eller Gud, ty utan honom skulle den nämnda gemenskapen komma att sakna all verklighet.» Detta utreder Norström närmare så: »Verkligheten av en sådan gemenskap fordrar nämligen verkligheten af en förbindande enhet, hvilken vi förutsätta såsom tänkbar endast under den personlige Gudens form. Det är alltså till idén om Gud och alla sedliges lifsgemenskap med honom och derigenom med hvarandra, som betraktelsen af den sedliga handlingen ytterst för oss, och hvarförutan handlingens begrepp skulle blifva ofullständigt bestämdt» (a. a. sid. 6). Med dessa konklusioner blottar Norström klart och ovedersägligt den svenska personlighetsfilosofins grundförutsättningar och de supranaturalistiska, transcendent-metafysiska ankarfästena för sin egen etik vid denna tidpunkt. Uttalade i mer populär-kristen fraseologi taga de sig ut på följande sätt: »Ty den sanningen står orubbligt fast, att den människokärlek, som ej har sin grund i kärleken till Gud, icke tillhör sedlighetsens sfer utan den sfer, der de af kroppens dispositioner beherskade och med innehåll fyllda böjelserna råda» (a. a. sid. 7). Därmed bestiger filosofen, till allmän uppbyggelse, predikstolen.

Så mycket om denna av Norström själv såsom »högre» betygsatta ståndpunkt, varifrån han aktar att angripa Herbert Spencers evolutionistiska etik. Det återstår att i dess olika facer mönstra den vetenskapliga strategi, han därvid tillämpar, liksom att uppmärksamma den allmänna karaktéristik, han i avhandlingen ger av sin motståndares etiska läror och livsideal.

3.

Norströms filosofiska orlovssedel åt Herbert Spencer går därpå ut, att Spencer är *naturalist* (a. a. sid. 19). Därvid får »naturalismen» för Norström betyda »den åsikt, hvilken antager all tillvaro och verksamhet vara behäftade med en sådan relativitet», att ingen bestämning tillkommer dem, vilken ej innebär ett förhållande, vari de stå till andra, för dem yttre omständigheter. Såsom definition på vad naturalism är för slag, må förklaringen få anses någorlunda ovanlig. Snarast definierar den den åsikt, som gemenligen benämnes relativism eller relationism. I varje fall är den i sak tämligen intetsägande och, såsom definition betraktad, påfallande *vid* (*latior suo definitio*).

I angivna, mycket vidsträckta mening betraktas sålunda Spencer såsom »naturalist». Den »innersta kärnan» i hela hans utvecklingslära ligger emellertid och i underförstådd överensstämmelse härmed enligt Vitalis Norströms tanke (a. a. sid. 23) »just i det antagandet, att ingenting annat kan kallas högre i en utvecklingskedja än denna kedjas sednare länkar i förhållande till de tidigare såsom lägre» — och därav drager Norström å sin sida vittgående, för motståndaren besvärande konsekvenser.

Rent sakligt är detta emellertid knappast riktigt. I varje fall är det icke hela sanningen. För Herbert Spencer avgöres det »högre» och »lägre» i en utvecklingskedja ej blott med hänsyn till tidsföljden. Det betingas minst lika mycket (eller mer) av den tilltagande enhet i mångfald, som framgår ur stigande differentiation och en därmed fortlöpande, efter hand tilltagande segregation (eller determination). Förloppet, markerat med parallella hegeliska termer, rör sig från ett stadium av relativ homogeneitet (*tes*) genom ett stadium av relativ heterogeneitet (*antites*) mot ett stadium av stigande segregation, artikulation och inre utformning (*syntes*). Om så ej vore; om ej strukturerings- och artikulationskriteriet härvid fälde avgörandet, så skulle ju evolutionen, liksom själva tidsserien, vari den fortlöper, vara ändlös och någon »dissolution» aldrig inträda. Något är sålunda enligt Spencer icke »högre», därför att det är ett senare, utan därför att det ur komplikatio-

nens synpunkt företer på en gång större differentiation och fastare inre artikulation: av denna grund blir det ett »högre» och därmed — i regel! — också ett senare. Att i denna autentiskt spencerska bemärkelse »utvecklas», tager nämligen *tid*. Men i och för sig kan ett »senare» mycket väl vara ett »lägre» och *är* det alltid vid begynnande dissolution, då strukturen uppluckras och enhetsbandet brister; då med andra ord den sociala, psykiska, organiska och i sista hand kosmiska dekadensens skede inledes och utvecklingsschemat med dess karakteristiska tre »stadier» genomlöpes i omvänd riktning: från segrationsstadiet, genom ett mellanstadium av lösare heterogeneitet, tillbaka till ett slutstadium av relativ strukturlöshet och homogeneitet.

Det gives därjämte en utveckling *in sensu malo*, bland annat under formen av en överdriven specialisering av vanor och organ, av ett livsformer-
nas fastlåsande vid en bestämd miljö, bestämd temperatur, bestämd näring, men med deras snara undergång som följd, då dessa mycket snävt avstuckna levnadsbetingelser underkastas växlingar. I sin uppsats »Radikalism och evolution» i *Reflexioner för dagen* (Lund 1911, sid. 151 f.) uppmärksammar Hans Larsson — just gentemot Norström — samma fråga. Träffande anmärker han: »Därför att man är darwinist, behöver man ju icke anse varje nyhet som en förbättring; tvärtom, den evolutionistiska forskningen är lika intresserad av att påvisa tillbakagången och förlusterna vid utvecklingen, t. ex. hur krigsmyrans ensidiga utveckling leder till förfall.» Det är också naturligt, att ärftlighetsforskare och biologer haft anledning att uppmärksamma detta problem. I en ypperlig uppsats om »Specialiseringens faror» (i *Naturvetenskapliga kåserier*. Tredje Samlingen, Malmö 1913, sid. 36–52) har sålunda Bengt Lidforss behandlat samma tema och belyst det med en rad briljanta exempel från paleontologiens arbetsfält. De valda exemplen övertyga till fullo om hurusom en alltför överdriven organutveckling i ett visst avseende kan betyda början på slutet för en djurform; så förklaras både grottbjörnens, mammutens och sabeltandens — *Machairodus*’ — försvinnande från jordytan. Det vore icke heller svårt att från samhällsklassernas historia hämta snarlika, talande exempel. Det är

sålunda så långt ifrån, att — som Vitalis Norström utlägger saken — »ingenting annat kan kallas högre i en utvecklingskedja än denna kedjas sednare länkar i förhållande till de tidigare såsom lägre» (jfr ovan citatet, sid. 42), att omvänt en senare länk ej alltför sällan, och *alltid* inom dissolutions-cykeln, betecknar ett »lägre» i fråga om segregationsgrad och inre strukturering. Här har Norström gjort det alltför lätt för sig. Men det är sällan god taktik att göra en vetenskaplig motståndares teori enklare (i bemärkelsen plattare), än den i själva verket är — för att därmed desto bättre komma den till livs; ty det *kan* då hända, att man endast stoltserar över ett eget begången misstag. Och frågan är, om icke detta just är, vad som passerar Vitalis Norström i förevarande punkt; ja som ganska ofta passerar honom. Hans genomgående benägenhet såsom polemiker att, såsom Hans Larsson har kallat det, »renodla» begrepp, läror och tidsriktningar, utdraga och stegra vissa för dessa läror eller tidsströmningar förment karakteristiska drag, med förbigående av andra, som nyansera eller rent av *motväga* dem — och göra detta i det föreburna konsekvenskravets namn: denna hans benägenhet leder honom, här som senare, ej sällan på villospår. Det blir fresker i svart och fresker i vitt — och bland de förra intaga ej minst de över naturalismen och radikalismen ett framträdande rum. — Här, i avhandlingen från 1889, tillämpas denna renodlingsteknik endast mera förtäckt och sporadiskt, vid uttolkningen av vad de spencerska lärosatserna efter hans förmenande ytterst gå ut på. Nu omedelbart ett prov på denna hans uttolkningskonst!

4.

Var och en, som ägnat ett om också blott flyktigt studium åt Herbert Spencers skrifter, vet till fullo, vilken genomgripande roll anpassningstanken — »adaptation», »adjustment» — spelar i dessa. Den är ett systematiskt motiv av första ordningen. I viss mån kunde anpassningen sägas vara, vad som sker i det som synes ske, och detta såväl på det biologiska som på det psykologiska och sociologiska planet. En växts, en djurforms bestånd och fortsat-

ta utveckling hänger i själva verket därpå, att den lyckas anpassa sig efter miljön. Det själsliga bestämmes likaledes vid tillfälle såsom en anpassning av de s. k. inre förändringarna efter de yttre. Hela den etiska utvecklingen i dess skiftande facer tolkar Spencer likaledes såsom en fortgående anpassningsprocess efter det sociala livets fordringar, allt i riktning mot en »eventual equilibration of internal desires and external needs» (anfört från prospectet till »A System of philosophy», återgivet i förordet till *First Principles*).

Detta endast som ett par allmänna erinringar om välbekanta ting. — Nu till Norströms angrepp på denna för Spencers hela system omistliga anpassningsdoktrin!

Norström uttyder sålunda Spencers anpassningslära därhän, att den skulle innebära, att denne i kraft av detta sitt genomgående motiv fattade »det yttre såsom de verksamma eller lefvande varelsernas ändamål» (a. a. sid. 24) ; eller, som den svenske angriparen också (ibid.) resolverar: »Det högre i utvecklingen har alltså det lägre till ändamål, detta är den nämnda slutsatsens innehåll». Härvid ursäktar det Norström föga, att han (sid. 25) omedelbart tillägger: »Denna människovärdet kränkande slutsats har dock aldrig blifvit dragen av honom, men det lider intet tvifvel, att den innehåller en föreställning, som går direkt fram ur hans naturalistiska åskådnings-sätt.»

Emellertid är det just detta sista påstående, som man tvingas att betvivla. Att det »högre» skulle ha det »lägre» till »ändamål», därför att det förra tvingas anpassa sig efter detta senare såsom en oundgänglig betingelse för sitt eget fortbestånd, är ju ett fullkomligt missförstånd av saken. Äger det »högre», enligt Spencer, verkligen något »ändamål», så ligger *detta* naturligtvis i tryggheten av dess eget bestånd förmedelst de genom anpassningen förbättrade livsvillkoren. Så till vida faller det också inom den egna »inre», ej inom den »yttre» tillvarelsesfären. Det »yttre» är härvidlag endast medel.

I sitt inlägg mot Norström i uppsatsen »Högre och lägre enligt evolutionsteorien» (*Reflexioner för dagen*, 1911, sid. 155 f.) framhåller Hans Lars-

son med styrka denna synpunkt, och kontroversen dem båda emellan gäller, vid sidan om vad som är befogat och vad som är obefogat »renodlings»-förfarande, i hög grad även detta tvisteämne. Hans Larsson gör sålunda gällande, att de, som resonera som Norström, ej beakta det positiva momentet i anpassningen. »Den sig anpassande rättar sig efter och inrättar sig efter något motstående» — fastställer hans text —, »det är det första momentet; men han får härigenom en fördelaktigare position och ett övertag — det är det andra momentet». Nu är det detta »andra» moment, som Vitalis Norström enligt Hans Larsson förbiser. Den lundensiske opponenter belyser med ett par exempel:

Gustav Adolf rättar sina rörelser efter Tillys — och vinner seger. Och däri skulle ligga något för den förre nedsättande, och därigenom skulle anpassningen komma att teleologiskt inriktas på Tilly och dennes syften! Organismen anpassar sig efter klimatet och näringstillgången — och består därigenom i kampen med elementerna. Därigenom drages den icke ner utan upp. Människan anpassade sig efter vattnets natur, när hon byggde sin första farkost, och blev så vattnens herre.

Så långt Hans Larsson i den nämnda uppsatsen. Hans exempel sakna icke sin sälta, och med dem blir på ett oemotsägligt sätt det positiva momentet i Spencers anpassningslära framhållet.¹ — Nuväl. Detta *positiva* moment visar sig Norström i ett annat sammanhang också ha förstått. Så i en passus (a. a. sid. 27), på tal om »nyttan» och vad denna skall befordra. Vitalis Norström meddelar nämligen där, att Spencer *i livet* ser »det verkligt goda, som verksamheten har att befordra». Ja, han återoppar Spencers egna uttalanden i saken. »Tillökningen i lifslängd» — anför hans text från Spencer — »utgör det yttersta ändamålet» (här *nota bene*: för våra egna nyttohandlingar). Alltså *icke*, såsom kort förut, det »yttre» och »lägre». (Jfr Norströmcitatet, ovan sid. 49). Därmed jävar Norström egentligen sin tidigare tydning av anpassningsläran i denna punkt, liksom den ej heller äger det minsta

1 För övrigt understryker Spencer det själv tydligt nog, då han (i *Grunderna för etiken*, § 69, sid. 191) inpräglar: »Den oföränderliga principen (för det liv, som »spridt sig ut öfver jordens yta») har varit, att med bättre afpassning följer större framgång ...»

stöd i Spencers egen framställning. Den vederlägges än ytterligare, som man strax skall finna, av följande värdeformel, som han återger från Spencers text: att nämligen »lifvets värde måste beräknas genom en multiplikation af dess längd med dess bredd» (*Grunderna för etiken*, Flodströms översättning sid. 18); — en värdeformel, som här i det följande må betecknas som *livsrektangelns* ekvation, i enlighet med dess nära anslutning till en känd planimetrisk sats för beräkning av figurers yttinnehåll.

Hos Spencer införes denna värdeformel (a. a., kap. 2, § 4, svenska översättningen sid. 17) under följande former: Enligt sitt fullständigade begrepp består det evolutionistiska handlandet »i en förbättrad afpassning av handlingar efter ändamål, hvilken icke blott befordrar lifvets förlängning utan äfven gifver lifvet ett ökadtt innehåll». Formeln belyses i fortsättningen med en rad från djurvärlden hämtade exempel. Först detta:

En ostra, hvars byggnad är lämpad efter den fint fördelade föda, som innehålles i det vatten hon insuper, och som skyddas genom sitt skal för nästan varje fara, kan lefva längre än en bläckfisk, hvilken eger en mycket större förmåga att reda sig i hvarjehanda förefallande omständigheter; men så är också summan af lifsytttringar under hvarje gifvet tidsrum vida mindre hos ostran än hos bläckfisken.

Med överspringande av ett likartat, från leddjurens liv taget exempel och med ett språng till det mänskliga livets plan, presenteras därpå följande fall (Flodströms översättning, sid. 18):

»Icke håller är det annorlunda, när vi jämföra de mera utvecklade inom människoslägtet med de mindre utvecklade. Skilnaden i lifvets medellängd hos vilden och den civiliserade utgör ingen verklig måttstock på skilnaden mellan totaliteterna af deras lif, betraktade såsom aggregat af tanke, känsla och handling» — med slutsatsen: »Lifvets värde måste sålunda beräknas genom en multiplikation af dess längd med dess bredd, och den tillökning däraf, som åtföljer handlandets utveckling, måste erkännas utgöra ett resultat af de båda faktorernas tillväxt».²

2 Kursiverat här. I *The Data of Ethics* (1879) sid. 14.

Detta framställer då teoremet om livsrektanglarnas storlek som mått för livets värde och det ger oss samtidigt en definition av begreppet »livsbredd» (»breadth of life»), sådant detta spelar en ej oviktig roll i Herbert Spencers etik.³ Och därmed vederlägges i själva verket — såsom förut antyddes — Norströms insinuation, att anpassningsläran innebure den för människovärdet »kränkande» tanken, att »det högre i utvecklingen» hade »det lägre till ändamål» (jfr citatet ovan, sid. 49). Emellertid tager Norström fasta på denna värdeformel blott för att antasta den ur en annan synpunkt — och han gör det, liksom i föregående fall, på ett sätt, som knappast synes berättigat. Då han nämligen förebrår formeln dess enbart *kvantitativa* innebörd, och då han i fortgången av sin utredning tillika håller före, att därigenom att livet på olika sätt anpassas efter den yttre omgivningen, däri således icke införes »någon inre och reel eller på detsamma sjelft beroende skilnad mellan ett godt och ett dåligt lefnadssätt», —: ja, då har man att för Spencers räkning genmäla, att människans fortskridande anpassning till en given geografisk, ekologisk, etnografisk och historisk miljö *också* måste innebära hennes anpassning efter den sociala sammanlevnadens betingelser, och i alldeles utomordentlig grad efter just dessa. Utan denna sistnämnda infogningsprocess och allt vad den innebär (av respekt för likars liv, lem och egendom, av vederhäftighet i handel och vandel, av löftesgillhet, fördragsamhet och förhandlingsvilja, av samarbete och ömsesidigt bistånd, etc.), skulle hennes anpassning förbli alltför bristfällig, hennes existens alltför utsatt. I ett tänkt, idealt anpassningstillstånd skulle denna harmoni med *samtliga* grundläggande samfundsbetingelser vara för *alla* samhällsmedlemmar till fullo förverkligad, liksom en *relativ sådan* (i legalitetens form) är för flertalet samhällsmedlemmar i vårt ännu ofullkomliga (»industriella») anpassningstillstånd redan uppnådd. Men även i en sådan endast relativ anpassning till dem ligger åtskilligt inneburet. En individs liv kan aldrig växa ut till sin maximala »bredd», utan att också dess innehåll i olika avseenden kvalitativt förändras. Det bäres sålunda då ej längre av enbart egoistiska och idiopatiska bevekelsegrunder, utan till dem sälla sig efter

3 Jfr även *The Data of Ethics*, § 48, slutet; Flodströms översättning, sid. 137.

hand sådana fjärmare tillskyndelser och hänsyn, som de »ego-altruistiska» och altruistiska känslogrupperna väcka och hålla vid makt. Det rör sig med andra ord över hela klaviaturen av mänskliga känslor, motiv och intressen; just därav betingas dess större »bredd», i spenceriansk bemärkelse, och just därigenom blir det tillika ett socialt och legalt godtagbart liv. En amerikansk gangsterledare eller internationell europeisk börssvindlare — en Peppone eller en Ivar Kreuger — skulle av Herbert Spencer knappast anses nämnvärt »anpassad». Ett isolerat liv, sådant yrkesbrottslingen eller förfalskaren tvingas föra, utanför samfällighetens, den sociala ärlighetens och laglighetens rāmärken, under ständigt hot för upptäckt och rättsliga efterspel, skall heller aldrig, *rent kvantitativt* och med hänsyn till »bredden», kunna uppvisa en sådan känslolivets och intressenas ymniga, fria spel som ett liv, vilket, öppet åt alla sidor, öser ur arbetsgemenskapens, medkänslans, välvillighetens och de sympatiska böjelsernas brunnar. Det blir med nödvändighet instängt och fattigt. Ej heller skulle sådana uppdiktade personnager som t. ex. en Harpagon i *L'avare* eller, med ett par nyare exempel, en Dorian Gray i Oscar Wilde's roman och en Des Esseintes i Huysmans *Là-Bas* — girigbuken, respektive vivören och den raffinerade dekadente misantropen — ha tillvunnit sig Herbert Spencers gillande, ur den sociala anpassningens synvinkel. För honom skulle de ha tett sig som på olika sätt missanpassade, förvridna, a-sociala individer, vars »breadth of life» ingalunda kunde tävla med den altruistiskt kännande och handlande människans.⁴

Sådant ter sig läget *sub specie societatis*. Bedömes det därtill ur det estetiska livets synpunkter — så som f. ö. Spencer själv gör det i *Grunderna för etiken*, § 80 (Flodströms översättning, sid. 217 f., *The Data of Ethics*, sid 214 f.), så visar sig förhållandet därvid vara likartat. Mot den större »livsbredden»

4 Härom må hänvisas till vad Spencer, i *The Data of Ethics*, § 27, invänder mot dem, som äro böjda för att »identify a moral life with a life little varied in its activities», Ty, argumenterar han: »The better a man fulfils every requirement of life, alike as regards his own body and mind, as regards the bodies and minds of his fellow-citizens, the more varied do his activities become»: en tanke, som sedan utvecklas, paragrafen igenom.

svarar även här en förändring och förädling av själva upplevelsens art. Ty, som Spencer inskärper:

Att området för ästhetiska tillfredsställelser är vidsträcktare för den altruistiska naturen än för den egoistiska, är äfven en sanning, som ej får öfverses. Mänskliga varelsers fröjder och sorger utgöra ett hufvudelement bland ämnena för konsten, och det är uppenbart, att de njutningar konsten skänker tillväxa i samma mån som medkänslan för dessa fröjder och sorger tilltager i styrka. Om vi sammanställa äldre poesi, hufvudsakligen sysselsättande sig med krig och tillfredsställande de vilda instinkterna genom beskrifningar af blodiga segrar, med nyare tiders poesi, ... se vi att med utbildningen af en mer altruistisk natur en njutningssfär öppnats, hvartill barbariska tiders känslolösa egoism ej egt tillträde.

Paragrafen löper ut i denna pittoreska tankeställare:

För att inse, att de, som ej bekymra sig om andras känslor, följaktligen äro utestängda från ett vidsträckt område af ästhetiska njutningar, behöfver man blott fråga sig, om man af människor, som finna nöje i hundfäktningar, törs vänta, att de skola uppskatta Beethovens *Adelaide*, eller om Tennysons *In Memoriam* så synnerligen skulle röra ett band af förbrytare.

Med de sympatiska känslornas framväxt och uppodling upplåter sig för människorna ej blott en annan, kvalitativt förändrad, socialt älskvärdare omgivning utan tillika en rikare, annorlunda beskaffad rent estetisk värld. Omfångs- och innehållsförändringarna följas här *pari passu*, alldeles som, då i en symfoniorkester hornkören och träblåsarna sätta in, ej blott själva tonstyrkan stegras, utan därjämte orkesterklangens hela färgskala förändras.

Även i denna punkt har Hans Larsson sett och utsagt det riktiga. Så, då han i den redan anförda uppsatsen (sid. 160–161) gentemot Norström och Eucken uppkastar följande frågor: »Kan anpassningen och samstämmigheten växa, utan att livets innehåll får en annan valör? Är utvidgning möjlig utan fördjupning? Ligger icke kravet på förnuft från början dolt i kravet på samstämmighet?» Utan att själv vara spencerian eller omfatta den eudai-

monistiska utvecklingsetikens principer gör han därmed rättvisa åt dess anpassningsdoktrin, på samma gång som han går *utöver* denna, i universalitetskravets och förnuftsmoralens riktning. »Livsrektangeln» kan icke växa ut kvantitativt, utan att dess innehåll förändras, kvalitativt: sådan är anpassningslärans dolda, hoppfullare innebörd! Med sin förtolkning pressar däremot Norström sin motståndare åt ett felaktigt håll. Han gör hans anpassningsetik *sämre*, än den behöver vara, och *sämre*, än den faktiskt är. Anpassningen blir för honom en *nedpassning*. Rektangelformeln blir en formel för rena kvantitetsberäkningar. Även om det är sant, att enligt Spencer »hvarje njutning (pleasure) kommer lifvets tidväg att stiga», och att »hvarje smärta (pain) sänker den» (jfr *Grunderna för etiken*, § 36, Flodströms översättning sid. 91) samt att, i överensstämmelse därmed, eudaimonien, lyckokänslan, *kvarstår* som handlingslivets högsta ledstjärna, så sökes detta lyckomål likväl med stigande anpassning förverkligat på andra — legala — vägar och medelst andra — altruistiska — medel än under mera primitiva perioder. Men även i dessa sina mer framskridna former aktas lyckokänslan av Norström som ej en vitten mer värd än den simpla, okvalificerade, helt abrupta sinnestlusten. Om det således är fråga om något sådant som arbetsstrivseln, tillfredsställelsen vid att kunna förvalta ett ämbete, glädjen vid att bispringa en redbar, beträngd medmänniska, bereda en vän en angenäm överraskning eller tjusningen i att lyckas lösa ett invecklat matematiskt problem: det gör för Norström intet till saken. Att *medlet* skulle härvidlag kunna på minsta vis helga ändamålet, förnekar han bestämt, därest den egna lustupplevelsen är satt som huvudsyftet. Ty: lust som lust, njutning som njutning. I dem givas inga kvalitetsskillnader, inga värdegraderationer av högre och lägre.

Sin kritik av Spencers med eudaimonien nära sammanhängande uppfattning, att med stigande utveckling även lyckokänslorna *stegas*, därför att anpassningen samtidigt stiger, tillspetsar Vitalis Norström (a. a. sid. 35) än vidare så: »Enligt min åsikt», bekänner han, »kan ... Spencer icke ådagalägga, att känslan av lycka eller njutningen står i någon väsentlig förbindelse med lifvet och dess utveckling — hvarken på grund af erfarenheten, som

deremot uppställer starka instanser, och hvarpå för öfrigt något allmängiltigt omdöme ej kan baseras, eller genom allmänt hållna resonemanger». Och dock synes det riktiga i en glimt ha tett sig för Norström, då han (a. a. sid. 36) mot Spencer anmärker: »Hvad som har en speciell etisk betydelse, det är hans försök att öfvervinna motsatsen genom att antaga en genomgående öfverensstämmelse mellan utvecklingens framsteg, sådana de måste blifva i följd af beskaffenheten hos den omgifning, som det sig utvecklande lifvet har, och framstegen till större harmoni i den lefvande varelsens förnimmande». Då träffar Norström på allvar det riktiga samt Spencers verkliga intentioner. Då närmar han sig den insikt Hans Larsson-mottot till denna uppsats frambär med förklaringen, att »över allt liv ligger samstämmighetstvånget»; — ett tvång, förnummet ej minst på personlighetslivets fält med dess ofta stridiga känslor, önskningar och impulser, vilka även de kräva att sammanjämkas och harmoniseras. (Jfr segregationsstadiet ss. den stigande strukturerings stadium).

Denna tanketråd borde Norström ha fasthållit och tvinnat vidare. Den kunde ha lett över till en evolutionsetikens egen evolution, därest även *teorier* kunna utvecklas till det bättre. Emellertid tillägger han (ibid.): »Att möjligheten att uppvisa denna öfverensstämmelse (mellan utveckling och eudaimoni) dock för alltid är afskriven för Spencer, detta är den svåraste stötesten, som står i hans väg». Men, såsom Norström det oaktat får anledning att framhålla (sid. 37), så är Herbert Spencers åsikt tillika den, »att alla förnimmelser och även känslorna af njutning och smärta sjelfva afpassas efter lifsutvecklingens fordringar» — härom hänvisar han själv till *Grunderna för etiken*, kap. 10 (»Om njutningars och smärtors relativitet»). Förhåller det sig så, ligger däri åtminstone *möjligheten* för en sådan växande överensstämmelse mellan utvecklingen, å ena sidan, förnimmelers och känslors fortgående harmonisering, å den andra, som alltså Spencer hävdar men Vitalis Norström bestrider. Därest »lycka», eudaimoni, d. v. s. välbefinnande i ordets vidaste psykofysiska och moraliska bemärkelse, icke är tänkbar utan ett visst, ej alltför lågt mått av social anpassning: måste icke då en *fortgående* utgallring av de skriande anledningar till vantrivsel, slitningar och

social ofärd, som under vårt nuvarande bristfälligt anpassade tillstånd yppa sig (kollisioner mellan våra anlag och utbildningsmöjligheter, mellan vår karaktär och vår rättsordning, mellan våra ömhetsbehov och deras tillgodoseende, mellan arbete och arbetslön, tillgång och efterfrågan o. s. v.) —: måste icke då en sådan utgallring, därest den verkligen är möjlig, *eo ipso* tendera att öka eudaimonien, trivseln och lyckan för den enskilde samhällsmedlemmen? Underligt vore det annars.

5.

En helt annan fråga blir naturligtvis den, i vilket *tempo* en sådan anpassning fortskrider, och framför allt, om den förutsatta fullkomliga anpassningen någonsin hinner att historiskt förverkligas, eller om den icke närmast har sin betydelse som ett mer eller mindre *fiktivt* slutmål för samhällsprocessen. På den punkten kan man vara av olika meningar, och olika även i förhållande till Spencers egna. — Men ser man verkligen efter hos honom, så läres denna ideala anpassning ingalunda såsom något automatiskt och outblivligt, under historiskt överskådlig tid inträdande. Spencer visar sig tvärtom väl medveten om att här arbeta med en *extrapolering*: han drager ut den sociala och moraliska utvecklingens kurva i den riktning, som på grund av de faktiskt och historiskt redan framträdde förhållandena synas honom vara *den mest antagliga*. Läser man t. ex. det viktiga kapitlet »Försoning» i *Grunderna för etiken* (kap. 14, i Flodströms översättning sid. 242–258), så finner man, att dess författare titt och tätt betonar det endast troliga och sannolika av denna framtida utveckling; att han här så att säga filosoferar i hoppets dimension. *För det första* räknar han med, att »den mänskliga konstitutionens bristfälliga afpassning för det industriella lifvets strävanden ännu länge [måste] finnas kvar», och att den »kan till och med väntas i viss mån öfverleva krigens upphörande, emedan de numer erforderliga verksamhetsarterna *ännu för oräkneliga generationer* måste förblifva till en viss grad oangenäma» (sid. 245 f.; kursiverat här). Anpassningens kvarnar mala, liksom rättvisans, trögt. *För det andra* äro framtidsperspektiven med deras

etiska ljusmålningar av altruismens och sympatiens förkovran i vårt släkte ej heller att så helt förlita sig till. Med hänsyn till föräldrars omsorger och uppförelser för barnen, så »kan man *hoppas*» (may be expected), skriver Spencer (a. a. sid. 243 f.), »att ett tillstånd skall inträda, hvari det fullmogna lifvets njutningar vida mer än nu skola bestå i afkommans höjande till fulländning, samtidigt som de befordra afkommans omedelbara lycka.» Mera dogmatisk utvecklingsoptimist är Spencer icke i denna punkt. Om den sociala altruismen förklarar han likaledes (sid. 244), att ehuru den aldrig kan uppnå föräldraaltruismens höjd, så »kan man dock *vänta* (may be expected), att den skall uppnå en höjd, vid vilken den kommer att *likna* föräldraaltruismen i spontanitet, en sådan höjd, att besörjandet af andras lycka blir ett dagligt behof ...» Och om den högsta form för altruism, vilken Spencer bestämmer såsom den, som »söker förskaffa andra icke blott egoistiska, utan även altruistiska tillfredsställelser»: om den och dess välde anmärker han (sid. 256): »Så *långt bort* ett sådant tillstånd är må synas vara, kunna dock alla de faktorer, hvilka togos med i räkningen för att åstadkomma det, redan påvisats såsom verksamma hos högt utbildade naturer.» Men han understryker samtidigt det problematiska i denna etiska framtidsvy med orden: »Hvad som nu hos dem (= människor i gemen) är tillfälligt och svagt, kan med vidare utveckling *väntas* blifva habitueellt och starkt; och vad som nu utmärker de såsom undantag stående högt bildade, kan slutligen *väntas* komma att utmärka alla.» (Engelsk text: »What now in them is occasional and feeble may be expected with further evolution to become habitual and strong; and what now characterizes the exceptionally high *may be expected eventually* to characterize all.» — *The Data of Ethics* sid. 256. Kursiverat här). Den härmed vedervägade slutsatsen från undantagen (nu) till regeln (framdeles) och från eliten (i dag) till massan (om tiotusen år), är själfvallet ett dristigt slut. I samma kapitel, § 94 (Flodströms översättning, sid. 247) redogöres vidare, ined hänsyn till sympatiens drivkrafter, »för de skäl, som låta oss *förmöda* (the reasons for *expecting*), att dessa agentier skola blifva ännu mera verksamma.» Alltså betonas ganska genomgående det enbart möjliga, fakultativa i denna fullkomliga anpassning och känsloföräd-

ling! Man kan »hoppas» »vänta», »förmoda» en utveckling i den av författaren utpekade riktningen — ej mera! Särskild uppmärksamhet förtjänar i detta sammanhang ett uttalande i § 96, då det förklaras att det alltid till någon grad »genom missöden, sjukdommar och olyckor i allmänhet» måste erbjudas oss »tillfällen till självuppooffring» ..., »enär människonaturens afpassning för de fysiska och sociala lefnadsvilkoren i gemen, huru nära den än må komma till fullständighet, *dock aldrig kan nå denna fullständighet*» — »*it can never reach completeness*» (Flodströms översättning, sid. 254; *The Data of Ethics*, sid. 254). Det är bekännelsen om att den fullständiga anpassningen till vår fysiska och sociala omgivning är en begrepps-asymptot, ett oupphinnligt gränsvärde.

Norström hade å sin sida bort beakta även detta problematiska drag, vilket alltför sällan blir tillräckligt framhävt vid behandling av utvecklingsläran eller »evolutionshypotesen», som Spencer ibland själv, och fullt riktigt, karakteriserar den. Däremot har detta drag väl uppmärksamrats av den italienske pedagogen och fiktionisten Giovanni Marchesini, och just för »anpassnings»-idealets vidkommande, i hans arbete *Le finzioni dell'anima. Saggio di Etica pedagogica* (Bari 1905), behandlat bl. a. i min uppsats »Modern etik» (*Nutidstänkande*, Lund 1926, sid. 97 ff.) samt av Hans Vaihinger framhållet som »Marchesinis bedeutungsvolles, fundamentales Buch» (jfr hans *Philosophie des Als Ob*, Leipzig 1918, »Vorbemerkung zur Einführung», sid XVI).

Om Spencers »fullkomligt anpassade människa» förklarar sålunda den italienske fiktionisten, att — jag följer min egen återgivning (a. a. sid. 103) — »denna framtidsmänniska är en psykologisk fiktion, vilket även skiner fullt tydligt igenom den (hos Spencer) samtidigt avgivna försäkringen, att detta fullkomligt anpassade tillstånd blott kan tänkas förverkligat efter en *oändlig tid* — ty är icke detta endast ett mildare uttryck för dess oupphinnlighet, dess fiktivitet?» (Med hänvisning till »Le finzioni», sid. 97). Och sid. 98 falla Marchesinis egna ord så: »L'uomo che nello stato suo trova il pieno adattamento, l'assoluta felicità, l'assoluto piacere e l'assoluto bene, è psicologicamente una finzione; com'è fittizia l'immagine di un popolo a cui il

dolore emergente dalla realtà vissuta non fosse stimolo a nuovi conati.» Strävandena mot allt fullständigare anpassning gå ständigt vidare, liksom också de större och mindre vantrevnader, som framdriva dem.

Denna Marchesinis utläggning av den »fullkomliga anpassningens» framtidstanke synes fullt träffande även i fråga om de modala avtoningar, varmed den i regel frambäres hos Spencer själv. Men i kraft av en rätt vanlig kategorial förskjutning *för grovas* hos Norström det enbart problematiska och fakultativa i Spencers framställning till ett mera kärvt assertoriskt. Därmed missförstår Norström sin engelske partner just i det ömtåligaste och finaste, där denne annars i regel hårt verklighetsbundne, prosaiskt-assertoriske tänkare beger sig ut på extrapoleringarnas och idealbildningarnas glanskis — och själv visar sig medveten därom. Norström förvandlar här utopikern, framtidsdrömmaren Spencer, till en utvecklingsdogmatiker och utvecklingsfilerter och söker sedan sak med honom. — Visserligen kunna ur *Grunderna för etiken* ställen framletas, där tonen är mera assertorisk, för att icke säga klart kategorisk. Från § 67 här genast ett sådant! Man läser (svenska översättningen sid. 189): »Icke är det tron, att afpassningen skall tilltaga, som är orimlig, utan det är tviflet på att afpassningen skall tilltaga som är orimligt.» Men därest man i allmänhet bör följa en filosofisk författare, där han visar sig bäst medveten om vad han från sina egna förutsättningar är befogad att påstå och vad han *icke* är befogad att hävda, måste man i Spencers fall lägga största vikten vid sådana finare avvägda uttalanden, där han visar sig medveten om att *extrapolera*, förmoda, arbeta med rena gränsbegrepp. Där är han också mest filosof och avlägsnar han sig längst från de »evolutionens vinkelpredikanter», över vars snäva andliga horisont Vitalis Norström (i »Svaret till Hans Larsson») utgöt sin ironi. (Jfr Norström-citatet ovan, sid. 42).

6.

Grundfelet hos Spencers etik kan emellertid enligt Norström til syvende og sidst uttryckas så, att »det är pliktens faktor, han utesluter från menni-

skolifvet» (a. a. sid. 39–40); och i en fotnot till detta ställe anför han från *Grunderna för etiken* (Flodströms översättning, sid. 132) detta uttalande av Spencer, att »känslan af pligt är någonting övergående och kommer att af-taga i den mån, den moraliska utvecklingen går framåt»⁵; — vartill Vitalis Norström knyter den (även logiskt) förfelade reflexionen: »Den är sålunda — motsatsen till sedlig!»

Därmed presenteras en slutsats, som på ett mindre smickrande sätt på-minner om den, Platon låter sin Sokrates draga i dialogen *Protagoras*, då fromheten skall identifieras med rättrådigheten (felslutet alltså, att om de båda dygderna icke äro ett och samma, fromheten vore = något orättrådigt och rättrådigheten = något ofromt). I varje fall misstyder Norström med denna anmärkning fullkomligt innebörden av vad Spencer benämner *organisk* moralitet, det vill säga den fullt införlivade, till andra natur vordna sed-ligheten, vilken då icke längre förnimmes såsom ett tvång och en självöver-vinnelse, utan bringas till utövning såsom någonting fullt naturligt och självfallet. Denna s. k. organiska moralitet är sålunda raka motsatsen till osedlighet! Ja, den vore moralens *fulländning*, då altruismens och samhälle-lighetens bud gått oss så att säga i blodet och tillhör vår psykofysiska orga-nisation. Tillika framställer den naturligtvis den *ideala* anpassningens sta-dium. Önskar man höra Herbert Spencers egna ord om denna hägrande framtidsmoral utan tvång, falla de (sid. 133 f.) på följande sätt:

Med fullständig afpassning för det sociala tillståndet skall alltså uppenbar-ligen det element i det moraliska medvetandet, som uttryckes genom ordet förpliktelse, försvinna. De högre verksamhetsyttringar hvilka äro erforder-liga för ett harmoniskt lif, skola blifva en lika naturlig sak som dessa lägre verksamhetsyttringar, hvilka begären ingifva. På sin rätta tid, sitt rätta stäl-le och i sina rätta förhållanden skola de moraliska känslorna leda männi-

5 Citatet, från Flodströms översättning, är, som ofta hos Norström, en smula inkor-rekt återgivet, med uteslutningar av enskilda ord och fraser. I *Data of Ethics*, sid. 127, lyder stället i sitt sammanhang så: »This remark implies the tacit conclusion, which will be to most very startling, that the sense of duty or moral obligation is transito-ry, and will diminish as fast as moralization increases.»

EN KONTROVERS OM LYCKA OCH ANPASSNING

skorna lika spontant och lika säkert som nu förnimmelserna göra det.» (Engelsk text: »Evidently, then, with complete adaptation to the social state, that element in the moral consciousness which is expressed by the word obligation, will disappear. The higher actions required for the harmonious carrying on of life, will be as much matters of course as are those lower actions which the simple desires prompt. In their proper times and places and proportions, the moral sentiments will guide men just as spontaneously and adequately as now do the sensations.» — *The Data of Ethics*, sid. 128 f.).⁶

Så låter det hos Spencer — och det är denna utveckling fram mot en avlägsen hägrande »organisk» moralitet, som Vitalis Norström å sin sida stämplar som en utveckling mot osedlighet (eller såsom »motsatsen till sedlighet»).

Vad som Spencer härvid stöder sig på och vad som enligt hans tanke möjliggör en sådan utveckling, är den lag, som anades redan av Aristoteles, då han betonade vanans och övningens betydelse för det dygdiga handlandet, men vilken först långt senare, bl. a. av Giambattista Vico och Hartley, har uppställts och i fortsättningen vunnit mångfaldig bekräftelse som en av själslivets och därmed en av den kulturella utvecklingens huvudlagar; den företeelse, som än har betecknats som »motivförskjutningens lag» (så hos Høffding, bl. a.), än (såsom hos Wundt) som en lag för »ändamålets heterogoni», än åter (som hos Vaihinger, och då kanske mest träffande) som lagen för medlets överflyglande eller övergroende av målet, »die Überwucherung des Mittels über den Zweck» — men som under samtliga sina växlande benämningar avser det ena och beaktansvärda förhållandet, att en verksamhet, som ursprungligen äger värde för oss enbart såsom *medel*, efter hand kan komma att framstå såsom *mål*, utövas med lust och eftertraktas för sin egen skull.

Hos Spencer åberopas och exemplifieras denna lag i skilda sammanhang; bl. a. i § 58 (Flodströms översättning sid. 161 f.), med avsikt att fästa »uppmärksamheten på ett faktum af djup betydelse» (och där illustrerat

6 Jfr härmed också slutet av § 46, Flodströms översättning sid. 135 f., *The Data of Ethics*, sid. 130 f.

med ett antal exempel från djurens lekar) samt utmynnande i satsen, att »öfveralt se vi sålunda blir den njutning, som är förbunden med användandet af medel för ett visst ändamåls uppnående, själf ett ändamål»; så också i *Grunderna för etiken*, § 11 (Flodströms översättning, sid. 34), med hänvisningen, att »liksom penningar, vilka äro ett medel att tillfredsställa behof, för den girige blifva det enda, som han anser värt att sträva efter, under det att de verkliga behofven lämnas otillfredsställda, så har man ock kommit att betrakta det handlande, hvilket man funnit vara att föredraga, därför att det bäst leder till lycka, såsom i sig själf att föredraga; icke blott så att det göres till närmaste ändamål, (hvilket det bör vara), utan så att det göres till yttersta ändamål, med uteslutande av det verkliga yttersta ändamålet.» I båda fallen har här ett medel »grott över» (überwuchert) och stulit makten från ett tidigare ändamål. Med hänsyftning direkt på tvångs- och pliktupplevelsens försvinnande under den »organiska» moralitetens skede framhålles vidare i § 46 (Flodströms översättning, sid. 133, *The Data of Ethics*, sid. 128), hurusom »motsatsen mellan gossen, hvilken ständigt måste uppmanas till flit, och affärsmannen, hvilken så ifrigt hängifver sig åt sina göromål, att han ej kan förmås att taga någon vila, visar oss huru arbete, som ursprungligen förrättas under det medvetandet, att det *bör* förrättas (that it *ought* to be done), slutligen kan komma att förrättas utan något sådant därmed följande medvetande (may eventually cease to have any such accompanying consciousness).» Ja, det kan till och med hända, att affärsmannen i fråga »fasthåller vid sitt arbete af ren kärlek till detsamma, ehuru man säger honom, att han icke bör göra det (persists in work *from pure love of it* when told that he ought not).» Därmed äro förhållandena helt omkastade (ibid.). — På antytt sätt kunna över hela linjen forna medel förvandlas till kommande mål. Heteronomien kan förädlas till autonomi, tvånget till frivillighet, motviljan till nöje och — vad som i den spencerska sede- och anpassningslärans fall är av den yttersta genomgripande vikt — kan ej minst ett egoistiskt inriktat handlande riktas om till ett »ego-altruistiskt» samt slutligen till ett altruistiskt; — allt i enlighet med motivförskjutningens ständigt verkande andliga kraftspel. Ty med stigande utveckling kan detta komma

att verka därhän, att *medlet*, det människovänliga handlandet, helt ur medvetandet förtränger de tidigare *syftemålet*: att *själv* få uppleva lust vid den altruistiska handlingens utförande. Eller med § 95 i *Grunderna för etiken*: medgivet att även i ett dylikt långt framskridet utvecklingsstadium »de altruistiska tillfredsställelserna måste i en viss, förändrad mening blifva egoistiska, så skola de dock icke egoistiskt eftersträvas — icke eftersträvas af egoistiska motiv.» (Flodströms översättning, sid. 250). Den engelska texten utsäger detta finare och mer preciserat så, att »though the altruistic *gratifications* must remain in a *transfigured* sense egoistic, yet they will not be egoistically pursued — will not be pursued from egoistic motives» (*The Data of Ethics*, sid. 250; kursiverat här). Än vidare (och i samma §): liksom den girige endast tänker på att *samla* på pänningar, men ej på de eventuella njutningar, dessa kunde förskaffa honom, »på samma sätt upptages den, som är sympatisk i högsta mening, endast av njutningen, sådan den erfares av en annan, och söker den endast för den andres skull, glömmande hvarje andel han själf får däri» (Flodströms översättning, sid. 251; *The Data of Ethics*, sid. 250). Här vänder sig således båten på sin köl och sker det dialektiska omslaget: från avsiktligt eudaimoniskt handlande till ett handlande för sakens egen skull, utan egna idiopatiska biavsikter. Bevekelsegrunderna ha därmed renats, i kraft av motivförskjutningen.⁷ Att ej närmare beakta den möjligheten är att grovt misskänna Spencers utvecklingsetik, beskära den på dess högsta, inneboende möjligheter. Det är också att, med Vitalis Norström, i den »organiska» moraliteten envisas att se — »motsatsen till sedlighet». (Jfr Norströmcitatet, ovan sid. 61).

En annan, mot den spencerska lyckoetiken i *dess helhet* riktad anklagelse från Norströms sida går också därpå ut, att därest sedligheten (såsom i *Grunderna för etiken*) fattas som »en högt utbildad verksamhet med ett be-

7 Jfr ytterligare § 97 (Flodströms översättning, sid. 256, *The Data of Ethics*, sid. 256) förklaringen, att »den subjektiva försoningen [mellan egoism och altruism] skall ... blifva sådan, att ehuru altruistisk njutning skall vinnas, dock *motivet* för handlingen icke medvetet kommer att blifva *vinnandet af altruistisk njutning*, utan den tanke, som föresväfvar den handlande, skall vara beredandet af njutningar åt andra» (kursiverat här).

hagligt tillstånd såsom ändamål, då förlorar den i och med detsamma, också all pregel av sann humanitet ...» Och med spjutspetsen höjd mot den tvångslösa, inorganiserade moralitet, som enligt Spencer tänkes utmärka »det antagna slutliga tillståndet» — »the implied ultimate state» (Flodströms översättning, sid. 132, *The Data of Ethics*, sid. 127), tillägger så Norström, samlande sin antipati i ett sista polemiskt kast: »All dygd, som Spencer kan erkänna, blir hvad äfven djuren hafva, om ock i lägre grad, nemligen en simpel naturens skänk eller en blott och bart ärfd eller genom vana förvärvad disposition för jemförelsevis god afpassning efter yttre omständigheter, men ingenting, som står i människans och endast i människans egen makt att vinna och förlora» (a. a. sid. 66). Tydligen har han däri sett bebadad tillkommelsen av ett släkte av flinkt reagerande robotar, övande det goda för den privata lustens och hjälpande för det egna välbefinnandets skull, människovänner av raffinerad obotlig själviskhet — och han har velat varna för, ja avskräcka från detta utvecklingsperspektiv, som i hans ögon innebure moralens och humanitetens ände.

7.

Det är således ej mycket, Vitalis Norström kan erkänna i utvecklingslärans etiska system. Anpassningstanken karikeras och avvisas. Den »organiska» moraliteten likställs med djurisk instinkt eller vana. Sedligheten, i evolutionsteoriens avfattning, befinnes sakna varje drag av »sann humanitet». Repulsionen synes, från Norströms sida, vara så gott som fullständig. Och då man i Företalet till »Radikalismen än en gång» (*Tankelinier*», sid. 438) får se Norström förklara, att han ingalunda har velat »direkt omvända någon från hans »radikalism», utan »tvärtom blott af sett att göra radikalismen ännu radikalare», ja att »framslunga den i riktningen af dess egna förutsättningar till den sokratiska självkännedomens punkt», i förlitan på att den, bragt därhän, sedan skall »vederlägga sig själf» — så frestas man att punkt för punkt tillämpa detta på hans Spenceravhandling från 1889. Ty också i den har han avsett att göra naturalismen ännu *mer* naturalistisk och eudai-

monismen ännu *mer* eudaimonistisk, än den i Spencers sedelära faktiskt är. Han har tillika velat »framlunga» de båda misshagliga åskådningarna »i riktning av deras egna förutsättningar» ända till den punkt, där de »vederlägga sig själva»; d. v. s. att, med Hans Larssons term, *renodla* dem, under nitiskt bortrensande av allt, som på något sätt kunde ha gjort dem ideellt presentabla och teoretiskt utvecklingsdugliga. Därför har också »motivförskjutningens lag», enligt Spencer »a fact of profound significance» (*The Data of Ethics*, § 58, sid. 158), — icke fått det beaktande i Norströms avhandling, som den under alla omständigheter hade förtjänat få. Ty vid sidan om anpassningstanken utgör den livsnerven i utvecklingsetiken; dess inneboende *Excelsior* och det, som kommer högre värden att spira ur lägre värden, i en stigande skala, mot allt högre former av autonomi och spontaneitet.

En punkt vinner dock hans bifall. Det positiva och bestående i Spencers insats på etikens område ser han sålunda i »hans lifliga försvar för sanningen af den sats, som utgör hjertat av hans etiska åskådning, den nemligen, att lifsglädjen och sedligheten, hvilken senare alldeles icke får likställas med någon sorts onatur, i grund och botten harmonisera med hvarandra». Ej heller i senare skrifter visar sig Norström vän av någon etisk asketism utan vänder sig ofta mot de lifsfientliga tendenserna hos vissa former av kristen moral; så t. ex. i *Tankelinier*. Men försåvitt Herbert Spencer misskänner *plikten* och det egna fria initiativet, misskänner han ock den sedliga erfarenhetens egenart och kvarstår han på en naturalistisk-eudaimonistisk standpunkt. Mätt med boströmianismens aln — ty med den mäter Norström alltjämt i denna avhandling från 1889 — måste en sedelära sådan som Spencers och utvecklingsfilosofiens befinnas för låg. — Det må vara hans rätt att från personlighetsfilosofiens plattform så rangsätta den. Men i kraft av sin på »renodling» och nedkämpande inriktade kritik gör han den *lägre*, än den enligt upphovsmannens egna intentioner och faktiska framställning är. — Det är detta, som dragit över honom Hans Larssons tillrättaförande, fint distingverande uppsatser i *Reflexioner för dagen* (uppsatserna »Begrepp och verklighet», »Svar till Vitalis Norström», »Konstruerade begrepp och

EN KONTROVERS OM LYCKA OCH ANPASSNING

deras användning», »Radikalism och evolution» och »Högre och lägre enligt evolutionsteorien») ; studier och inlägg redan klassiska i svensk filosofi.

Mot denna sin polemiskt färglagda, av Larsson beivrade vrånbild av evolutionsetik kämpar han emellertid alltjämt såväl i stridsskriften mot Ellen Key som i dess omedelbara följskrift, »Radikalismen än en gång», där han för övrigt »med all nödig skärpa och begränsning» — orden hans! — sammanfattar och framhäver huvudpunkterna och resultaten av sin tidigare kritik av spencerianismen. Det är särskilt sid. 459–466 i *Tankelinier*, som denna ampra sammanfattning läses.

Det förslår att hänvisa dit.

Världsstatstankens renässans

Hans Regnéll

Inför hotet om ett allt förödande atomkrig drömmar många människor om en federativ världsstat. Endast en sådan världsstat kan, menar man, på en gång trygga freden och garantera ett stort mått av frihet åt folken och de enskilda individerna.

Man gör också gällande, att endast en världsstat kan vara i stånd att bemästra världens allt mera kritiska försörjningsproblem. Redan nu lever mer än hälften av jordens befolkning i permanent svält eller halvsvält. För varje år förvärras läget, eftersom jordens befolkning tillväxer snabbare än livsmedelsproduktionen ökar.

Utopi eller realistiskt framtidsprojekt?

Men är då inte tanken på en världsstat helt utopisk? Kan andra än drömmare och verklighetsfrämmande filosofer ta den på fullt allvar? — Ja, det förhåller sig faktiskt så, att många av vår tids framstående statsmän kan räknas till världsfederalismens avgjorda anhängare. Många andra det praktiska livets män är av samma uppfattning, och inom forskningen och konsten finner man också ett stort antal världsfederalister.

Vi bevittnar här en på andra områden inte ovanlig utveckling: Det som tidigare ganska allmänt tett sig helt fantastiskt närmar sig sitt förverkligande eller övervägs åtminstone allvarligt av realistiskt inställda människor.

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

På samma gång kan man konstatera den för en sådan utveckling typiska »eftersläpningen». Varken »den breda massans» eller »den bildade allmänhetens» inställning till världsstatstanken har väsentligen förändrats. Detta förhållande illustreras väl av anslutningen i Sverige till världsfederationsrörelsen. Medan den världsfederalistiska riksdagsgruppen hos oss räknar mer än 100 medlemmar, är SVF:s, Sveriges världsfederalisters, medlemssantal inte större än några få tusen. Visserligen har flera äldre fredsöreningar upptagit världsfederalismen på sitt program, och naturligtvis finns det många icke-föreningsanslutna sympatisörer, men det är likväl uppenbart, att världsfederalismens förankring i den svenska allmänhetens medvetande är orimligt svag.

Innan jag går vidare till att mera utförligt presentera och diskutera världsfederalismen, skall jag låta några auktoritativa uttalanden om den passera revy.

Den engelske politikern *lord Beveridge* uttalar sig på följande sätt: »Det enda som kan förhindra krig i atomåldern är en övernationell världsauktoritet med myndighet att avgöra tvister mellan de enskilda nationerna och med förmåga och medel att genomdriva sina beslut, om de icke frivilligt accepteras.» — Indiens statsminister *Pandit Nehru* har förklarat: »Jag hyser inget tvivel om att en världsregering måste och skall komma, därför att den är det enda *läkemedlet* mot världens politiska sjukdom och det enda som ger varje nation frihet att själv bestämma sitt eget öde inom ramen av en världslag.» — *Walter Reuter*, president i den amerikanska fackorganisationen CIO, har deklarerat: »FN, sådant som världsfederationsrörelsen önskar det, kommer att betyda ofantliga fördelar, rättvist fördelade på alla folk och klasser. Världsfederationsrörelsens program är därför icke enbart praktiskt utan även nödvändig politik idag.» — Som exempel på en världsfederalistiskt inställd författare och humanist kan man nämna den nyligen bortgångne *Thomas Mann*. »Jag kallar», har han en gång sagt, »världsfederationstanken demokratisk i en ny och vidgad betydelse. Det är tydligt, att den demokratiska idé, som ursprungligen var knuten till nationalstaten, har lösgjort sig från denna och att dess slutliga mål måste bli en världsfede-

ration, vari föreställningen om den suveräna nationalstaten kommer att upplösas av sig själv.»

Vi kan här se, hur en från början exklusiv statsfilosofisk idé genom händelseutvecklingen kommit att få praktisk betydelse. Det finns goda skäl att anta, att den i framtiden kommer att få det i långt högre grad än nu. Under alla förhållanden har idén kommit sitt förverkligande närmare än då *Immanuel Kant* framställde den bl. a. i sitt arbete »Zum ewigen Frieden» (1795) (Federationstanken tycks Kant närmast ha övertagit från en Abbé de St. Pierre, som efter spanska tronföljdskriget utgav en bok, betitlad »Projet de paix perpétuelle.) Jag skall här citera ett särskilt pregnant federalistiskt uttalande av Kant. Det är hämtat från ett annat, tidigare utgivet arbete »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» (1784). Kant talar om hur den av krig och måttlösa rustningar framkallade nöden till slut måste föra staterna till förnuft och till en lösning av fredsproblemen — om också efter flera ofullkomliga försök. Så leder dem »naturen» till »att träda ut ur vildens laglösa tillstånd och inträda i ett folkens förbund efter många förödelser, omstörtningar och t. o. m. fullständig inre utmattning. Redan utan så många sorgliga erfarenheter hade förnuftet kunnat säga dem detta.» De enskilda staternas säkerhet och rätt skall skyddas genom det stora folkförbundets gemensamma lagstiftning och förenande makt. »Så svärmisk denna idé än må förefalla ..., så är den dock den oundvikliga följderna av den nöd i vilken människorna försatta varandra och som måste tvinga staterna — hur ogärna det än sker — att liksom den vilda människan uppge sin brutala frihet och söka lugn och säkerhet genom en laglig författning.»

Framgångar inom modern samhällsdebatt

Den moderna diskussionen om den federativa världsstaten började redan under och efter första världskriget. Särskilt livlig har den blivit efter utgivandet av *Clarence K. Streit*s numera klassiska arbete »Union Now». Denna bok utgavs först 1938 på författarens egen bekostnad i 300 exemplar. Han

hade inte kunnat finna något förlag som var villigt att utge den. Ett år senare utkom den emellertid på nytt och nu i vanlig ordning, och den har sålts i hundratusentals exemplar och översatts till flera språk, bl. a. till svenska. Streit gjorde gällande, att 15 erfarna demokratier först borde bilda en kärna till en världsfederation. Andra stater skulle efter hand kunna upptas i federationen. Som slutmål uppställdes en union, som omfattade hela världen. Förenta staterna framhålls som ett exempel på hur väl en federering kan slå ut. USA:s välstånd och kraftutveckling beror, menar han, i intet ringa mån på att man lyckades omvandla det löst sammanfogade förbundet av 13 amerikanska stater till en verklig union med federativ struktur. Misstron och motståndet bland amerikanerna inför denna omvandling var av liknande slag som nu möter världsfederalismen. Till all lycka kunde ändå federationen komma till stånd.

I Sverige utkom år 1945 på Natur och Kulturs förlag ett samlingsarbete, betitlat: »Riktlinjer för en världsfederation». Det innehöll uppsatser av *Alf Ahlberg, Gunnar Andersson, Allan Degerman, Tatiana Guldberg, Johan Hansson, Kerstin Hesselgren, Torsten Holm, Gunnar Lange, Brita Skottsberg, Herman Stolpe, Nils Thedin* och *Carsten Welinder*. Denna namnlista kan illustrera världsfederationsidens förankring i också svenskt kulturliv.

Samma år utgavs i USA en federalistisk bok, som gav eko i hela världen, bl. a. i Sverige, där den översattes till svenska. Det var *Emery Reves'* »The Anatomy of Peace». Något liknande kan sägas om ett i Amerika ett par år senare utgivet förslag till världskonstitution, »Preliminary Draft of a World Constitution». Detta utkast till en världsfederalistisk författning var resultatet av ett kommittéarbete under ordförandeskap av Chicagouniversitetets kansler, *Robert M. Hutchins*. Kommittédeltagarna i övrigt utgjordes av c:a tjugo framstående intellektuella. I nära samband med detta arbete stod tidskriften »Common Cause». Den främsta drivande kraften bakom det hela var den italiensk-amerikanske professorn *G. A. Borgese*.

Världsfederationsrörelsen bildas

En rad världsfederalistiska organisationer uppstod oberoende av varandra i skilda länder. År 1947 förenade sig de flesta av dessa till en internationell organisation, »World Movement for World Federal Government». President för den nya rörelsen blev f. d. chefen för FAO, fredspristagaren lord *Boyd Orr*. Han efterträddes några år senare av norrmannen general *Hjalmar Riiser-Larsen*, mest känd som oförvägen polarforskare och som chef för Norges luftvapen under kriget.

Världsrörelsen är förgrenad till ett trettioital olika länder i alla världsdelar. Stark är den inte minst i Skandinavien, d. v. s. i Danmark och Norge. Bland den svenska allmänheten har, som redan påpekats, intresset tills vidare varit förhållandevis ljust, vilket väl sammanhänger med vårt svaga intresse för utrikespolitiska problem i allmänhet och kanske också kan bero på att vi saknar direkt erfarenhet av vad ett krig innebär.

Bland världsfederalisterna fanns på ett tidigt stadium många aktiva politiker, och det var därför naturligt, att världsfederalistiska parlamentarikergrupper bildades i en rad länder. År 1951 organiserade sig dessa grupper internationellt i »World Association of Parliamentarians for World Government».

De båda federalistiska världsorganisationerna kompletterar varandra och samarbetar intimt. Somliga år har man anordnat gemensamma, andra år skilda världskongresser. På olika fronter arbetar man på att sprida världsfederationstanken till allt vidare kretsar. Utan att vilja binda sig ifråga om detaljer diskuterar man den lämpligaste utformningen av en världsstats författning. Man tänker sig ett folkvalt världsparlament, en världsregering, en världsdomstol och en världspolisår. Vid världskongresserna i Köpenhamn 1953 och London 1954 har man rekommenderat vissa allmänna principer för en världsstyrelse och yrkat på en revision av FN:s stadga i världsfederalistisk riktning. Vidare stöder man strävanden att stärka Förenta nationerna och särskilt FN:s specialbyråer som har till uppgift att öka produktivitet och handel och att förbättra hälsa, uppfostran o. s. v. i hela

världen. Världsfederalistiska tidningar, broschyrer och andra publikationer utges, föredrag och diskussioner anordnas, studiecirklar igångsätts o. s. v.

Enda vägen undan hotande världskatastrof?

Jag har nu i stora drag tecknat bilden av världsfederalismen och världsfederationsrörelsen. Kanhända har jag inte gjort det så oengagerat, så opartiskt vetenskapligt som några skulle ha önskat. Jag skulle emellertid inte vilja, att mina läsare tänker på världsfederalismen bara som ett mer eller mindre intressant fenomen eller eventuellt som en ren kuriositet i idéernas rike. Jag önskar, att man allmänt kunde se den mot bakgrunden av en söndersliten värld, där det stora flertalet människor lever i största nöd och fattigdom, en värld med vätebombshotet över sig som ett damoklessvärd. Vi i vår lugna och välmående del av världen har många gånger svårt att fatta och verkligt uppleva denna bakgrund. Vi kanske ofta inte kan gripas av den som vi borde. Vi kanske inte riktigt kan förstå, vad den kräver av oss. Det gäller väl och ve för millioner och åter millioner av medmänniskor. Det gäller sjukdom eller hälsa, svält eller god bärgrning, liv eller död för barn och vuxna, som skiljer sig från oss endast genom annan hudfärg, annat språk och andra seder och bruk. Vi kan inte hjälpa dem varaktigt med allmosor. Vi måste hjälpa dem att skapa nya och långt bättre villkor för deras arbete och utkomst. Detta fordrar oerhörda insatser av kapital och expertis. Det fordrar en garanti om en fredlig framtid. Det fordrar en internationell organisation, under vilken världens näringsliv kan flörera och utvecklas snabbare än befolkningstillväxten, som dessutom på något sätt måste hållas tillbaka. Det finns goda skäl för åsikten, att dessa uppgifter är så stora och svåra, att ingenting mindre än en världsfederation kan fullgöra dem. En värld behärskad av söndring, nationalhat, fruktan och kapprustningsmentalitet kan det i varje fall inte. Vad som för närvarande göres genom FN och genom enskilda länders hjälpaktioner beräknas vara inte mer än en tiondedel av det minimum som behövs för att långsamt vända utvecklingen av världs-

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

försörjningen i en positiv riktning.

Svälta och nöd i världsformat har alltid funnits, men vi närmar oss nu i snabb takt bristningsgränsen, då läget blir helt katastrofartat och vad som helst kan hända. Också bortsett från humanitära synpunkter ligger det i hög grad i vårt eget intresse att förhindra en sådan utveckling. Också de »rika» folken måste komma att ryckas med av den virvel av dramatiska skeenden som en världsomfattande extrem försörjningskris helt säkert för med sig. På samma gång står vi hela tiden inför hotet om ett krig med atomvapen. Om vare sig den ena eller den andra olyckan inträffar, behöver man inte vara domedagsprofet för att kunna förutse följderna.

Om vi låter allt förbli vid det gamla, om vi tycker, att främmande länders människor och världens gemensamma problem inte alls eller inte nämnvärt angår oss, så är det ytterst osannolikt, att vi blir besparade denna domedag. I själva verket fordras det ett enormt uppbåd av både tankekraft, initiativ, skapande fantasi och god vilja, om faran skall kunna undgås. Det fordras en sådan intellektuell och moralisk besinning, att det kan ske en frivillig övergång från internationell laglöshet och fientlighet till lagbunden samverkan för det helas väl.

Det förhåller sig väl så, att världsfederalismen länge betraktades som en utopi, därför att man insett, att individer och nationer hittills inte varit moraliskt vuxna den i och för sig förnuftiga uppgiften att offra särintressen för hela mänsklighetens välgång. Det är tvivelaktigt om den genomsnittliga moraliska standarden stigit, och såtillvida skulle världsfederalismen vara lika orealistisk som förut. Vad som hänt är emellertid, att denna låga moraliska standard i umgänget mellan folken blivit direkt livshotande för alla parter. De mest fruktansvärda konsekvenser av den internationella anarkin har kommit så nära inom synhåll, att stater och individer borde bli avskräckta från att fortsätta på samma väg som hittills. Rena självbevarelse-driften måste rimligen föra med sig besinning och ett allvarligare försök än någonsin att slå in på en annan och bättre väg.

Man lär inte kunna hoppas på att medvetandet om dessa fruktansvärda konsekvenser av självtillräckligheten och aggressiviteten i det mellanfolkli-

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

ga umgänget skall förvandla alla moraliskt i så hög grad att rättsskipning och samhälleligt tvång kommer att bli överflödiga. Då skulle inte heller en världsfederation behövas och kanske inte heller nationalstater. Vem skulle inte vilja leva i en sådan värld? Det mesta man rimligen kan hoppas på är emellertid en sådan moralisk renässans, att de psykologiska förutsättningarna för en världsfederation kan komma till stånd och att vi på detta sätt skall kunna få samma slags lagfästa relativa ordning i världen i dess helhet som inom en enskild stat. Och att hoppas på detta är inte att hoppas på litet. Kanske är det dock inte uteslutet, att självbevarelsedriften skall kunna lägga så starka band på enskildas och staters egoism, att den solidaritet och goda vilja som ändå finns hos människan skall kunna få övertaget — åtminstone om den stödes av lag och rätt. Sedan väl på detta sätt freden och samarbetet tryggats, måste moral och humanitet få långt bättre växtvillkor än tidigare. Även om kriget hos många kan framkalla heroism och självuppoftning, så är det helt säkert i stort en ur moralisk synpunkt negativ faktor. Det förråar människorna, gör dem hänsynslösare och hätskare. Något liknande gäller också om förberedelse för krig. Försvinner kriget, får humaniteten lättare att växa sig stark. Mod och beslutsamhet behövs då istället i den bittra kampen mot svält, fattigdom, sjukdom och okunnighet. Världsfederationen kan inte på lång tid skapa något allmänt lyckorike. Under många tiotals år, kanske mer, måste den arbeta för att skapa en någorlunda människovärdig tillvaro för jordens flertal.

Med en viss rätt skulle man kunna säga, att mänsklighetens hopp just nu är betingat av dess fruktan. Denna paradox uttrycker dock knappast mer än halva sanningen. Farhågorna för framtiden kan leda till allvarlig besinning, och den kan få oss att lyssna till och följa dem som vill föra oss i en riktning motsatt den som leder till katastrofen. Men fruktan som sådan är sällan produktiv. Den nya världen måste därför helt säkert byggas av människor som är inspirerade av positiva ideal och en stark känsla av solidaritet med andra individer och andra folk. Men en sådan inställning kan spurras av medvetandet om lägets allvar, medvetandet om att allt står på spel.

Naturligtvis kan det förhålla sig så som många pessimister menar, att

inget avskräckningsmedel kan vara starkt nog att hejda oförnuft och egoistisk lidelse. Hot om helvetets alla fasor har i det förgångna inte kunnat hindra att oräkneliga brott och grymheter begåtts. Å andra sidan kan man inte förneka, att självbevarelsedriften är en mäktig kraft, som kan åstadkomma det otroliga. I krigstider har vi sett den svetsa samman människorna i självuppopoffrande kamp mot en gemensam fiende.

Det finns i och för sig tillräckligt många gemensamma fruktansvärda fiender till alla världens folk för att en allmän osjälvisk samverkan skulle kunna motiveras. Att en sådan ändå inte kommer till stånd beror väl först och främst på att dessa fienders angrepp inte är på samma sätt dramatiskt, inte så påtagligt. Man har i detta sammanhang skämtsamt sagt, att kanske en invasion från Mars skulle kunna ena jordens nationer i ett gemensamt försvar. Detta tankeexperiment är faktiskt belysande. Det visar den viktiga skillnaden mellan den konkreta, lätt insedda faran å ena sidan och å andra sidan det mera subtila och abstrakta men för den skull inte mindre allvarliga hotet.

Man kanske invänder, att vätebombshotet är tillräckligt konkret. Vi vet, att en enda vätebomb kan förrinta en storstad. I jämförelse med den verkan de traditionella vapnen kunde ha är detta emellertid, något så fantastiskt, att man kan ha svårt att fatta, att det är sant. Det är väl, att vi inte går i ständig skräck för vad som kan inträffa, men det är olyckligt, att flertalet människor reagerar så litet som de gör och förhåller sig så passiva. Det naturliga skulle vara, att en allmän, mäktig opinionsyttring mot kriget skulle ha gått fram över världen. Man borde förstå, att vi kommit i ett helt nytt läge som fordrar helt nya åtgärder av oss. Det krävs mera radikala medel än de traditionella, om man skall finna en verkligt betryggande garanti mot krig. Det fordras här först ett världsomspännande upplysningsarbete av stora mått. Också vad folkförsörjningsproblemen beträffar, är en sådan upplysningskampanj nödvändig.

En världsomspännande upplysningskampanj

Ingen kan med absolut säkerhet göra gällande, att en sådan kampanj för till målet. Svårigheterna är ofantliga. Men ingen kan heller bestämt veta, att den måste misslyckas. Under alla förhållanden står så stora värden på spel, att försöket måste göras och göras helhjärtat.

Jag tror, att man kan säga, att samtidens största psykologiska och pedagogiska uppgift är att göra alla världens folk fullt medvetna om det nuvarande världslägets ytterst allvarliga hot mot alla. På samma gång måste man visa, att ingen annan god lösning ges än fredlig samverkan i rättsbundna former. Särskilt intellektuella och konstnärer har en stor uppgift i den internationella upplysningens och »väckelsens» tjänst. Vi befinner oss i ett läge, där ett »klerkernas förräderi» kan komma att störta hela världen i en olycka vars omfattning vi inte kan drömma om.

En världsomfattande upplysningskampanj om säkerhets- och försörjningsproblemen är nödvändig. Överallt där den är spridd bidrar världsfederationsrörelsen till en sådan, men svårigheterna i arbetet är stora. Hur skall man få tillräckligt många människor att lyssna? Hur skall man dra till sig deras intresse och uppmärksamhet? Hur skall man få dem att göra sig mödan att studera och tänka över problemen? Är inte konkurrensen från det lättare, mera attraktiva och högljudda helt och hållet mördande? Ofta nog kan det förefalla så. Problemet består emellertid inte bara i att få tillräcklig publik. Då nämligen nästan alla dugande människor redan är så hårt engagerade i sitt arbete och anser sig sakna tid för nya, aldrig så viktiga uppgifter, varifrån skall man då få alla de första klassens undervisare och organisatorer som behövs för en sådan upplysningskampanj? — Tidningar och tidskrifter borde allmänt ge stort utrymme åt dessa frågor, men oftast är man mer eller mindre ovillig att införa artiklar som inte speciellt lockar genomsnittsläsaren. Kan man då hoppas på en »kedjereaktion» från man till man? Erfarenheterna hittills är inte så gynnsamma, men kanske processen kan komma bättre igång, om opinionsbildande »nyckelpersoner» vågar gå i bräsch.

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

Det är lätt att finna exempel på att kampanjer misslyckats mer eller mindre på grund av tröghet, brist på intresse, småskurenhet och oförståelse. Lyckligtvis finns det också många motsatta erfarenheter att peka på, och dessa bevisar, att företaget inte är hopplöst. Jag skall relatera ett par exempel. I ett mindre svenskt samhälle med endast ett par tusen invånare bedrevs ett verkligt gott och energiskt upplysningsarbete av frivilliga krafter. Några av ortens främsta stödde modigt aktionen, och på kort tid steg den världsfederalistiska lokalavdelningens medlemstal till nära 100. Naturligtvis fanns det många fler sympatisörer, som dock inte fann anledning gå in som medlemmar av föreningen. — I Danmark har man vid några tillfällen koncentrerat sina ansträngningar till sådana mindre orter och sedan anordnat folkomröstning efter mönster av kommunalval. Det har då kunnat hända, att upp till 80 % av de röstberättigade förklarade sig vara positivt inställda till världsfederalismens program.

Sådana framgångar är uppmuntrande och gör, att man trots allt tror, att en världsomfattande upplysningskampanj skall kunna nå sitt syfte. Det fordras då blott, att den får ett helt annat stöd än hittills.

Jag skall nu övergå till att diskutera några vanliga invändningar mot världsfederalismen.

Undergräver världsfederalismen försvarsviljan?

Vårt eget land bygger sin säkerhetspolitik dels på ett starkt försvar och dels på neutraliteten. Jag skall inte här diskutera vare sig det ena eller det andra. Jag vill bara vända mig mot en ganska allmän uppfattning, att fredsrörelsernas arbete inte spelar någon som helst roll i jämförelse med försvaret och neutralitetspolitiken. Och ännu bestämdare vill jag säga emot dem som gör gällande, att försvarsviljan och försvarsmöjligheterna försvagas, om man sprider upplysning om Förenta nationerna eller om planer på en världsfederation. Det kan, menar man, locka godtrogna människor att sätta sitt hopp till sådana former av kollektiv säkerhet i stället för det egna försvaret. — Denna argumentering har ett sken av att vara intelligent och

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

måste därför tas på allvar. Sätter man in den i ett vidare sammanhang, kan den emellertid, tror jag, visas vara helt falsk. Det förhåller sig snarare så, att en ideologi som världsfederalismen kan vara till stor nytta för försvaret i största allmänhet.

Jag kan inte förneka, att det består ett motsatsförhållande mellan å ena sidan rustningar och å andra sidan intresset för åtgärder som på ett verkligt effektivt sätt skulle kunna lösa världens försörjningsproblem. Det behövs svindlande summor för detta, och så länge som upprustningen pågår i samma takt som hittills, kan man inte få fram mera än en mindre del av vad som fordras. En för hela världen katastrofal utveckling får därför ohämmat fortgå. Å andra sidan skulle en liten del av världens nuvarande samlade rustningsutgifter räcka till för att finansiera en mycket omfattande aktion mot världsnöden. En allmän nedrustning kunde frigöra resurser för fredliga framsteg i en sådan omfattning, att man måste bli entusiastisk vid blotta tanken. Världsfederalisterna önskar av dessa skäl en allmän nedrustning, men som organisation yrkar man inte på en ensidig sådan. Man räknar knappast ens med någon verkligt genomgripande nedrustning, förrän en pålitlig garanti för freden skapats i form av en världsfederation i besittning av överväldigande maktmedel. Världsfederalisterna vill verka för en radikal åtgärd som på samma gång löser säkerhets-, frihets- och försörjningsproblemet.

Ur den s. k. fria världens synpunkt utgör atombomben och världssvälten inte de enda stora farorna. Starka krafter är i rörelse för att tvinga oss in under en totalitär regim, som vill göra den enskilde till en osjälvständig kugge i statsmaskineriet och till ett offer för statsmaktens oinskränkta godtycke. Vi riskerar att komma in under ett system, där polisterror, angiveri och hatkampanjer hör till ordningen för dagen. Många av oss vill hellre dö än leva under sådana förhållanden. Inte ens för »fredens» och folkförsörjningens skull vill vi underkasta oss en sådan livsform.

Vi befinner oss likväl inte i ett så fruktansvärt dilemma, att vi måste välja mellan å ena sidan att försvara oss mot detta onda och å andra sidan att energiskt verka för fred och förbättrade villkor för alla de människor som

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

befinner sig i yttersta nöd. I själva verket förhåller det sig helt säkert så, att ett helhjärtat arbete för fredens, humanitetens och folkförsörjningens sak är en mycket viktig och helt oundgänglig del av det västerländska försvaret mot den totalitära expansionen. Jag skulle här vilja tala om ett »ideologiskt försvar». Om detta vacklar, är det stor fara, att fästningen erövrats inifrån. Jag tror, att detta västerlandets ideologiska försvar behöver världsfederalismen som ett positivt program att sätta upp emot all slags totalitär propaganda. Vi behöver en ideologi som ger verkligt hopp åt det nödlidande människomassorna på samma gång som den slår vakt om frihetens och det egna ansvarets principer. Det behövs dessutom ett pånyttfött allmänt intresse för andra folk och deras problem, en uppriktig vilja till samverkan för det gemensamma bästa. Om man i västerlandets alla stater allmänt besjälades av en sådan anda, skulle hotet från den totalitärt styrda delen av världen vara oändligt mycket mindre allvarligt. Det skulle också föra med sig långt större enighet och samlad styrka hos de fria nationerna, kanske också leda till en federering av dem i en eller annan form.

Västerlandets försvar är således helt säkert i minst lika hög grad beroende av den andliga hållningen som av materiella vapen. Det är därför den mest olyckliga strategi, då man på sina håll i avsikt att stärka försvarsanstängningarna försökt att kompromissa med de andliga värdena. Miss-tänksamhets- och hatkampanjer, angiveri och påträngande polisövervakning är väsentliga aspekter — och bland de värsta — av det system man vill bekämpa.

Att tendenser till sådant gjort sig märkbara också i den fria världen, visar för övrigt sambandet mellan fruktan och despoti. Om nu ett verkligt internationellt säkerhetssystem kom till stånd, kunde man hoppas, att mycket av det totalitära systemets polisvälde småningom skulle försvinna på samma gång som staternas fruktan för anfall utifrån.

Världsfederalisterna är angelägna om att stödja strävanden till en avspänning mellan världens motsatta läger. Det är självklart, att det nuvarande politiska klimatet inte är gynnsamt för en universell världsfederering. Den ömsesidiga misstron lägger ofantliga hinder i vägen. Att man vill ar-

beta för ökad kontakt och bättre samförstånd mellan väst- och östmakterna får emellertid inte betyda godtrogenhet eller kompromissande om principer i den ideologiska kampen. Det får inte råda minsta tvekan om att man inte för »fredens» skull vill uppoffra frihets- och humanitetsidealen. En hållningslös och slappt undfallande attityd är lika olycklig som en hätsk och negativistisk. Det finns emellertid en på samma gång positiv och principfast linje. Den är kanhända inte alltid lätt att finna, men den är den enda som leder framåt.

Kan Sovjets hållning förändras?

Det är sannolikt, att östmakterna kommer att motarbeta världsfederationsrörelsen, så länge de hoppas på framgång för sin egen form av världsomspännande propaganda. Den kommunistiska inställningen till världsstatstanken illustreras väl av en brevväxling 1947–1948 mellan å ena sidan den övertygade världsfederalisten *Albert Einstein* och å andra sidan fyra sovjetryska naturvetenskapsmän. (Denna brevväxling finns publicerad i Einsteins bok »Out of my later Years», sv. öv.s. »Problem och perspektiv».) Einstein hade publicerat ett öppet brev till FN:s generalförsamling, i vilket han framställde bildandet av en världsfederation som världens enda utväg. Mot denna tanke reagerade nu de ryska vetenskapsmännen, i det de energiskt försvarade den nationella suveränitetens princip. Bakom världsfederationsrörelsen stod, menade man, starka kapitalistiska intressen, som ville utbreda sin ekonomiska imperialism över hela världen.

Den ryska inställningen betyder, såvitt jag förstår, att man f. n. inte vill medverka till bildandet av en världsfederation, så länge man har att frukta kapitalistisk ekonomisk imperialism. I stället för att göra front mot den nationella suveränitetens princip, vill man stimulera nationalismen hos kolonifolket för att sedan kunna få dem under sitt eget inflytande.

Det nuvarande motståndet från den kommunistiska världen är emellertid ingen anledning för oss att uppge våra ansträngningar att sprida världsfederationstanken. Dels skulle passivitet från vår sida underlätta en seger

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

för den internationella kommunismen, dels finns det stora uppgifter för en federalistisk upplysningskampanj också *inom* västvärldens gränser. Vi kan på många sätt stärka vår ställning genom ett ökat samarbete, men det fordras mycket arbete för att undanröja de hinder som är i vägen för ett sådant ökat samarbete. Att vinna folkopinionen i den fria världens länder för en världsfederation är redan det en oerhört svår uppgift, därför att tron på den oinskränkta nationella suveräniteten är så fast rotad. Även om det endast gällde en federering av den icke-kommunistiska världen eller t. o. m. blott ett mindre antal högt utvecklade demokratier, skulle det fordras en lång och strävsam kampanj, innan målet kom inom räckhåll. Politikerna i dessa länder är ju i hög grad beroende av folkopinionen.

Även om man inte på länge skulle få möjlighet att inom östblocket verka för världsfederalismen, är det därför allt skäl att så energiskt som möjligt göra det inom den sfär där tillfälle ges. Ingen kan sedan med säkerhet förutsäga, hur utvecklingen inom Sovjetunionen kommer att te sig. Eftersom allmän fredlig samverkan obestriddligen är till fördel för alla parter, är det inte uteslutet, att man där en dag kommer att ändra inställning till världens samarbetsproblem. Kanske kan man också komma till den slutsatsen, att en effektiv kontroll av atomvapnen förutsätter någon form av världsregering, en övernationell myndighet. Det är då av väsentlig betydelse, att västvärlden redan har sin inställning klar, så att inte ännu mera av den korta »nådetiden» behöver spillas, innan det rätta slaget av samverkan kan komma till stånd.

Risk för tvång, förtryck och hastverk?

För att en världsfederation skall bli lättare att acceptera för alla parter är det av mycket stor betydelse, att man finner sätt att förebygga risken för majoritetsförtryck. Dels måste därför de federativa organens maktbefogenheter strängt begränsas, dels måste på något sätt de folkrikaste staternas rent matematiskt »rättvisa» representation väsentligt reduceras till förmån för småstaterna, vilket säkerligen också skulle gagna organisationen i

dess helhet. På detta sätt kan alla folk ha allt att vinna och föga att förlora på en världsfederering.

Det är självklart, att det skall vara ytterst svårt för nationerna att kunna enas i detalj om en världskonstitution, även om man hade kommit därhän, att man allmänt i princip accepterade världsfederationens idé. Det är också oundvikligt att så viktiga frågor som dessa måste studeras grundligt och diskuteras länge. Å andra sidan får det inte hända, att hela verket göres om intet på grund av oförmåga till samförstånd ifråga om detaljer. Vi måste vara beredda att ta vissa risker och att göra vissa offer i helhetens intresse. Ryggar vi tillbaka för sådant, kvarstår i stället de långt större faror som världsfederationen skulle skydda oss emot.

Man förebrår emellanåt federalisterna, att de inte förstår, att stora politiska reformer måste växa fram »organiskt», »funktionellt» och etappvis. Det går inte, säger man, att först abstrakt föreställa sig en idealisk ordning och sedan stifta helt nya lagar eller konstitutioner som svarar mot det tänkta idealtillståndet. Sådana lagar kommer inte att bli åtlydda, eftersom de psykologiska förutsättningarna härför saknas.

Det är otvivelaktigt så, att de psykologiska förutsättningarna för en stor reform måste finnas, innan man genomför den. Beträffande världsfederationen måste de avgörande psykologiska förutsättningarna för den bestå i att människor allmänt förstår, att den är nödvändig. Det är därför en världsomfattande federalistisk kampanj är så viktig.

Det är också riktigt, att en stor reform måste förberedas omsorgsfullt, om den inte skall förfuskas. Å andra sidan ligger det en stor fara i en alltför långsam förberedelse. Genom ödesdigra försummelser i det förflutna har man kommit in i en kris, där utvecklingen i olycklig riktning går mycket snabbt och därför också fordrar snabba och beslutsamma ingripanden. Jag tänker särskilt på befolkningsutvecklingen i dess samband med försörjningen. Man har här inte många tiotal år på sig att undvika en katastrof.

Trots att världsfederationen *behövs* omedelbart, är det möjligt och väl mest troligt, att det skall dröja länge, innan den förverkligas. Ändå kan man inte nonchalera dess problematik med motiveringen, att det finns så många

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

viktiga uppgifter på kortare sikt, som man bör koncentrera sin uppmärksamhet till. Det skulle vara högst olyckligt, om man allmänt var inställd på att passivt invänta, att »tiden skall bli mogen». Man måste hjälpa till att *skap*a den världsomfattande folkopinion som är nödvändig för att lägga grundvalarna till en fredlig, rättsbunden samhällsordning för hela världen.

Avslutningsvis vill jag säga något om den nationella suveräniteten, som världsfederalisterna brukar peka på som roten till det onda i förhållandet mellan folken. Naturligtvis är det riktigt, då man säger, att själviskhet och låg moral är den yttersta anledningen till fiendskap och krig. Men medborgarna i en nationalstat är i hög grad moraliskt ofullkomliga, och ändå kan i allmänhet individen känna sig fri från hot om våldshandlingar. De starkaste intressekonflikter kan finnas inom en stat och likaså ofantliga skillnader ifråga om ideologi, religion och kultur. Ändå leder inte sådana motsättningar till väpnade uppgörelser annat än i undantagsfall. Vi har rättssamhället och polismakten att tacka för detta. På det internationella planet finns det inte någon motsvarande institution, och därför hör också krig snarare till regeln än till undantagen.

Det är fasthållandet vid den nationella suveräniteten som hindrar etablerandet av en världsomspännande rättsstat. Det är därför den som är avgörande, då man söker efter betingelsen för krig eller fred.

Nationalstoltheten fordrar ofta, att det egna landet skall vara helt oberoende och suveränt. Denna oavhängighet ter sig som ett värde, som inte kan offras för någon fördel. Hellre offrar man då individernas frihet för att stärka staten.

Är det inte dock en oerhörd skillnad mellan att underkasta sig en enskild stat och att tillsammans med andra stater frivilligt bilda en federation? Om detta är enda vägen till en människovärdig framtid, är det inte då också mest hedersamt för staterna att slå in på denna väg? Kan det vara hedersamt att blunda för medmänniskors nöd och att motarbeta en förnuftig utveckling? Staten får dock inte vara en avgud, medan individernas frihet och välgång ingenting betyder i jämförelse med den. Varje delstat inom federationen skall ju också få behålla ett stort mått av frihet, och denna frihet

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

kommer många gånger att vara större än det i själva verket till stor del fiktiva oberoendet i en laglös värld.

*

Vi har sett, att många av vår tids statsmän, vetenskapsmän och ett stort antal enskilda i övrigt med bestämdhet gör gällande, att valet idag står mellan å ena sidan en framtid i skydd av en övernationell rättsordning och å andra sidan ingen framtid alls. Det har sagts, att mänskligheten nu står vid skiljevägen. Ett stillastående är otänkbart. En dynamisk händelseutveckling driver oss obönhörligt framåt — antingen mot undergång eller mot en ny och bättre tid i den internationella samverkans och solidaritetens tecken.

Är det inte måttlöst optimistiskt att tro, att det nuvarande tillståndet av internationell anarki kan fortgå i längden utan att leda till en världsomfattande katastrof, till ett den moderna civilisationens Ragnarök? Utan tvivel fordras det också stor optimism för att kunna vara förvissad om framgång för de federalistiska strävandena och därmed om en seger för den goda viljan och förnuftet. Uppgiften att skapa en enad värld är dock helt visst inte hopplös, om inspirerade och orädda människor sluter sig samman och vägrar att ge spelet förlorat.

Många av oss vill ogärna ta befattning med de stora problemen och de stora uppgifterna, därför att vi inser deras räckvidd och vår egen obetydlighet. Vi är ofta också rädda för att göra oss löjliga i sådana sammanhang. Vi vill inte riskera att bli utskrattade som »världsförbättrare» eller som »dome-dagsprofeter». Inte ens vill vi alltid gärna bli kallade »idealister». Vi är rädda för att av »realisterna» beskyllas för dåligt omdöme och för en verklighetsfrämmande inställning. Men, om mänskligheten står vid skiljevägen, fordras det ovanliga och storstilade insatser av många, och alla vi andra måste göra vårt yttersta för att stödja dem. Alla våra små uppgifter blir annars meningslösa. Vi får därför inte avfärda världsfederalisternas appeller med en skeptisk axelryckning och inte heller med ett passivt sympatiserande, som inte leder till något alls. Vad den enskilde tänker eller gör har vis-

VÄRLDSSTATSTANKENS RENÄSSANS

serligen sällan någon utslagsgivande betydelse. Ett litet land som Sverige kan kanske inte heller spela någon nämnvärd roll. Men på oss alla tillsammans beror mänsklighetens val vid skiljevägen.

Nytt och gammalt i ny lyrik

Hans Ruin

Ich weiss, dass es immer nur *meine* Welt, *mein* Universum
oder das Universum eines bestimmten Kreises, einer
bestimmten Tradition ist, von dem ich allenfalls reden darf.

Emil Staiger, Grundbegriffe der Poetik

1.

Ingen diktart har en så intim kontakt med det som rör sig djupt inom oss som lyriken. Förtrolighet ur djupet, kallar Harry Martinson den lyriska dikten. Kan man om epiken (och i synnerhet om dess moderna avläggare romanen) säga att den liknar en i diktens hav utkastad not, som drar i land allt som stannar innanför dess täta maskor, fint och grovt, dött och levande, så kan man om lyriken säga att den liknar svirvlet som leker och blänker i vattnet och låter oss ur elementets djup uppfatta de minsta rörelser av det som där blivit fångat. Därför står lyriken av alla diktarter vårt hjärta närmast, jag säger med flit hjärta och inte huvud eller vår av viljan dirigerade hand.

Lyrikens särart framträder klarast mot bakgrunden av de andra diktarterna eller genrerna. Inte så att lyriken vore strängt åtskild från epik och dramatik. Det finns många mellanformer och hybrida former, indelningen i olika genrer är alltså i viss mån schematisk. I ett epos och i ett drama ingår

som oftast också lyriska element, liksom det i lyriken ingår episka och dramatiska element. Är det lyriska inslaget i en episk dikt mycket framträdande talar vi om *lyrisk epik*. Det är en blandform, som just i det här sammanhanget intresserar, ty bäst det är kan vi få se hur det lyriska bryter fram mot bakgrunden av det episka och hävdar sin särart.

I Runebergs versberättelse »Molnets broder» finns ett sådant ställe av utpräglad lyrisk karaktär. Den främmande ynglingen har lämnat skogstorpets och försvunnit ut i kriget. Dottern i stugan sörjer honom och bekänner för fadern:

När ett hjärta mött ett annat hjärta,
ringa blir då, vad förut var mycket,
jord och himmel, hemland, fader, moder.

Exakt samma motiv berör Goethe i sin episka berättelse »Hermann und Dorothea». Den förälskade Hermann förtror sig i en liknande situation till sin mor:

Denn es löset die Liebe, das fühl' ich, jegliche Bande,
Wenn sie die ihrigen knüpft, und nicht das Mädchen allein lässt
Vater und Mutter zurück, wenn sie dem erwählten Mann folgt:
Auch der Jüngling, er weiss nichts mehr von Mutter und Vater,
wenn er das Mädchen sieht, das einziggeliebte, davonziehn.

Vi behöver bara jämföra dessa två olika framställningar av ett och samma motiv för att förstå vad lyrik är för något och vad epik. Hos Runeberg intensiv förkortning, innerlighet, själ, utgivelse, hos Goethe berättande ton — ett sakförhållande fastslås, en känsla belyses, ett handlingssätt motive-ras. Hos Runeberg utgjuter sig — det känner vi omedelbart — diktarens personliga erfarenhet i orden; hos Goethe är diktaren själv liksom borta, hans egen stämma knappast urskiljbar. Hos Runeberg följes utbrottet av en toppunkt, av en lyrisk figur som kallas hyperbol — ett över alla gränser och över alla inskränkningar förstorat uttryck:

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

Mer än jorden sluts då i ett famntag,
mer än himlen ses då i ett öga.

Hos Goethe finns ingenting sådant, intet sådant *ett*-vardande av känsla och vision. Hermann ber bara modern: »lasset mich gehn, wohin die Verzweigung mich antreibt!»

I högre grad än någon annan diktart tar lyriken vara på de språkliga klangvärdena. Redan intonationens art anger stämningen hos det lyriska subjektet. Vem känner inte hur han fylls av en säregen stämning bara genom att lyssna till inledningsraderna i Gunnar Ekelöfs Stagnelius-elegi:

Vågor, vågor mina systrar, vem begråter ni,
Skymningens unge gud eller plågornas herde?

I klangen vibrerar omedelbart den känslöfyllda själen. Av denna anledning har man sökt skapa en rent ljudmålande lyrik, där det språkliga grundelementet egentligen inte är ordet med dess fasta beteckning utan *stavelsen* (inte tagen i abstrakt mening, utan som konkret upplevd ljudhelhet) — stavelsen, som bara klingar och med sin klang uttrycker. Om dessa försöks skeppsbrott skall inte här talas, men väl om det som genom dessa försök blivit satt i relief: det angelägna i att i möjligaste mån knappa in på det som är föreställt, begreppsligt, berättande, anekdotiskt i lyriken. Runebergs »Den enda stunden» innehåller både episka och dramatiska element — ett helt livsöde ryms i detta korta stycke på aderton femstaviga rader, någon har rent av kallat det »ett epos med ett dramas själ» — och ändå är det en typisk lyrisk dikt, till och med en typisk centrallyrisk dikt, emedan det som är berättande eller anekdotiskt i dikten endast tjänar att hastigt antyda den situation, som ger den stämning diktaren velat gestalta och som han gestaltar i en skenbart enkel och ändå konstrik vävnad av ord, där medvetet genomförda klangrelationer spelar en viktig roll.

Man har kallat den lyriska dikten för ett minnesmärke över ett ögonblick. Det är en fruktbar synpunkt. Någoting har plötsligt ryckt in i en

människas centrum och uppleves på ett helt annat sätt än tidigare. Det behöver inte vara något stort och betydelsefullt, rent av livsavgörande, såsom i de anförda exemplen från Runeberg, eller någonting ännu översvinneligare, såsom då mystikern, från att bara ha föreställt sig eller tänkt sig Den högste, plötsligt tycker sig uppleva honom, erfara hans närvaro som omedelbar realitet — nej, det behöver inte vara någonting sådant, det kan vara någonting helt anspråkslöst, ett ringa ting, kanske ett träd, en källa, en vattenbläddra, en slinga rök i luften, sak samma vad: det som nyss var bara en skugga glidande i själens Hades, har fått glöd och färg, tyngd och mening — psykologisk *substantialitet* har jag brukat säga. Till sådana ögonblick har den lyriska dikten en intim relation, och det är det jag kallat för *poesiens* mystik i en bok jag skrev för mer än tjugo år sedan, utan att för den skull, såsom saken ofta missuppfattats, tillskriva poesien en transcendent, en översinnlig dimension. Vad jag haft för ögonen är bara ett intimare och omedelbarare sätt att uppleva än det vårt vanliga sak- och begreppstänkande förmedlar, alltså ett helt och hållet immanent psykologiskt faktum, och min tes har varit och är alltjämt att detta immanenta psykologiska faktum har stor betydelse både som sporre för poetens skapande och som en effekt han med sina poetiska verkningsmedel eftersträvar för läsarens återupplevande.

Friedrich Theodor Vischer, som bland 1800-talsestetikerna är en av de finaste som skrivit om lyrik, betecknar det lyriska som »das punktuelle Zünden der Welt im lyrischen Subjekt», ett punktuellt uppflammande, en punktuell upptändning av världen i det lyriska subjektet. Att det förhåller sig så bekräftas på sätt och vis av att vad lyrikern uttrycker alltid har ringa utsträckning — all äktlyrisk dikt är kort. Ju längre den lyriska dikten är, desto fler främmande element ingår i den. Lyrikens tillvarelsform är momentet och ett moment, som i all sin korthet kan vara mycket innehållsrikt, utgöra ett »samlande nu», såsom jag uttryckt det i *Poesiens mystik*. Man kan också säga: den lyriska dikten är en droppe tid, som sammanhållen av ordens kohesionskraft kan utvidgas till en viss grad, till och med växa till en skimrande glob, som speglar himmel och jord och bär poetens egen bild på

sin hinna (för att alludera på Sigfrid Lindströms dikt »Såpbubblorna»), men sammanhållningskraften tål bara en begränsad påfrestning och när den överskrides brister det lyriska stycket — undret är förbi.

Många lyriker har om sina dikters tillblivelse berättat hur en eller två rader kommit för dem, som om tungan börjat tala av sig själv, och så har de gått och tuggat på dem, tills dikten småningom utvecklat sig ur dem. En av Dantes vackraste canzoner till Beatrice kom till på detta vis; likaså Harriet Löwenhjelm's dikt om Beatrice-Aurore, gäcksam och undanglidande som hon själv. I tillspetsad form belyser det ett karakteristiskt förhållningssätt hos lyrikern. En ton har anslagits, en stämning brutit fram, ett skimmer tänts, och vid denna ton, denna stämning, detta skimmer är han bunden. Sin skapande fantasi förnyar han genom att lägga örat allt närmare intill det han förnummit eller förnimmer inom sig, men själva stämningen ändras ofta inte, den fördjupas bara. Det är förklaringen till att den lyriska dikten gärna beskriver en båge, slutar med samma rad varmed den börjar. Vi frågar: vad har egentligen skett mellan utgångspunkt och slutpunkt? Jo, poeten har lyssnat allt djupare in i den ton, den stämning han med första raden redan anslog, och när raden till sist återvänder förtonar den förklarad genom allt vad de mellanliggande raderna uppenbarat av dess inneboende möjligheter.

Lyrikern ryckes inte ut i tidsförloppet. Han är inte på väg mot något mål, han återvänder, kommer tillbaka, söker sig allt närmare centrum, beskriver en rörelse som anger ett tillstånd, ett ofrånkomligt och odelbart tillstånd. Han är bunden vid momentet, och vad han skriver får därför gärna klotformens slutenhet.

Men här anmäler sig en fråga. Har inte denna karakteristik av det lyriska givits i huvudsak med den traditionella lyriken för ögonen? De anförda dikterna, liksom de återopade auktoriteterna, tyder därpå.

Det varken kan eller vill jag bestrida. Så mycket mindre som uppgiften jag föresatt mig just är att undersöka i vilken utsträckning det gamla trots allt väver sig in i det nya. Hur skulle jag kunna göra det utan att först fixera

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

det som närmast synes gälla för det gamla? En annan sak är sedan hur långt in i det moderna vi kan nå på detta sätt. Under det gångna halvsekle har lyriken undergått radikalare förändringar än någon annan litteraturart. Ingenstades har diktarna tumlat om i en vildare snårskog av möjligheter än här. Intet tyckes bestå, allt synes vräkt överända, allt gammalt ersatt med nytt, all kontinuitet bakåt upphävd. Så långt har det gått att mången frågar sig om begreppet lyrik överhuvud behållit en kärna som berättigar oss att fortfarande göra bruk av ordet. Finns det något oföränderligt i lyriken?

För att i god tid visa att min definition av det lyriska i varje fall inte är någonting bara inom gränserna för det gamla giltigt, vill jag strax ta några exempel, även om dessa tillhör en »tempererad» modernism. Det första exemplet är en dikt av Aspenström:

Runtom är sommar med högt gräs
och tumlande skalbaggar.
Maskrosorna puffar sin vita rök
över de flagnande trädkorsen.
Dödgrävaren borrar med spaden
sig djupare ner i sanden,
reder granrisbädden åt sin gäst.
Ingenting vet han om sommarens stund.
En fjäril fladdrar förbi
och fladdrar ånyo förbi
i pärlemordräkt.
Sakta reser han sig upp ur grottan,
känner med ens all jordens fågning
och smärta.

(Dödgrävaren och en fjäril)

Det är som hade vår karakteristik av det lyriska givits med denna dikt som direkt förebild. Här är den plötsligt väckta känslan hos den av sitt dystra värv upptagne mannen. Här är också det skenbart obetydliga tinget som utlöser känslan — en fladdrande fjäril bara. Och här är slutligen resultatet:

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

ett besinningens ögonblick då mannen reser sig upp ur sitt håll och blir medveten om »all jordens fågring och smärta». Kunde Vischers ord om en momentan upptändning av världen bättre åskådliggöras?

Och så ett andra exempel — på sätt och vis ett principiellt modernistiskt försvar för den här redovisade uppfattningen av det lyriska. I en ofta citerad dikt ur »Vårens cistern» betonar Rabbe Enckell det på en gång momentana och till motivet ofta anspråkslösa i det lyriska alstret:

Mina små tändsticksdikter
ler ni åt.
Deras ofarlighet har blivit en visa.
Men det är bättre att ha en låda av dem i fickan
än att sova med tio brandsprutor i huset.
De ha nöjt sig med
att vid tändningen häftigt belysa mitt ansikte
— och slockna.

Också här är det lyriska i vår mening taget i sikte, det punktuella, det hastigt uppflammande, det plötsligt belysta. Lyrikern är omedelbart närvarande i det som tändes för att åter slockna.

2.

Det sades att lyriken har intim relation till den specifika upplevelse som inte torde vara någon helt obekant, då sådant som kanske varit oss helt likgiltigt, kanske ett begrepp bara, en föreställning glidande i medvetandets periferi, plötsligt rycker tätt inpå oss och får glöd och färg. För den skull behöver inte den lyriska dikten själv vara ett stundens barn, tillkommet i omedelbar anslutning till ett sådant ögonblick, eller innebära ett återskapande bara av någonting erfaret, ty under sin tillblivelse lösgör sig dikten ofta från poetens personliga liv och får egen rörelse. Men grodden till dikten ligger ofta här, och även där den inte gör det, ligger det dock i diktens perspektiv att till oss förmedla något av tätheten i den egenartade upplevel-

se som vi i sådana sparsamma ögonblick får pröva. Det innebär att lyrikern i utövandet av sin konst ställs inför ett problem som det i och för sig är lätt att ange, men sannerligen inte lika lätt att lösa. Ungefär så här ser problemet ut:

För lyrikern gäller det att söka förvandla orden, som oftast är bara läppord, till verkliga ord — till ord som för raka vägen in i vårt hjärta det han förnummit, verkande där med den egendomliga substantialitet eller effektivitet jag talat om. Lyrik är själ, och själ har högre temperatur än ande, vilken tillhör en kallare, skugglikare zon inom oss. Ordet måste, för att förvandlas till själsord, bli kött inom oss, återupprätta förbindelsen med vårt psykofysiska liv. Poesien skiljer sig från prosan, från sak- och begreppsprosan, på samma sätt som bildens sensualism skiljer sig från begreppets kyskhet eller från ordtecknets oberördhet.

Uppgiften kompliceras ytterligare av att det lyriska uttrycket är bundet vid en tidsföljd. När vi läser en dikt förbrukar vi en viss tid. Vi glider utmed den linje, som för oss är en bild av tiden och på vilken det aktuella ögonblicket rör sig som en allt upplysande gnista. Undan för undan lämnar vi bakom oss det lästa, det ena följer på det andra, allt strömmar, allt rinner förbi. Så är det i all dikt, men för lyriken med dess koncentration på momentet är det ett överhängande hot. Det som gått förut får inte fördunsta eller förtunnas, det måste samlas upp i nuets jämt förbiglidande punkt, förbli oss nära, inte som en skugga av något som varit, utan som levande realitet, en levande och tonande närvaro.

Det är här problemet ligger. Närmare angett är det ett tekniskt problem. För lyrikern gäller det att med särskilda hjälpmedel söka rädda enheten i tidsföljden, denna vila i rörelsen och rörelse i vilan, som i grunden är själva lyrikens hemlighet. Poesiens speciella stilproblem ligger i detta.

Hur löste nu den gamla lyriken problemet? Det kan endast antydningssvis beröras. Takt och rytm hjälptes åt att organisera ljudmassan, takten eller metern genom att ge stavelsernas tonföljd fasthet och form, rytmen genom att ge tonföljden liv i och med notvärdenas friare lek inom vissa periodgränser. Rimmet var likaså en enhetsskapande faktor, det utgjorde lik-

som ett sammanhållande spänne mellan raderna. Assonans och allitteration fasthöll en stund längre eljest flyktiga ljudbilder genom sina återkommande vokaler och konsonanter. Användandet av omsorgsfullt strukturerade versifikatoriska förebilder eller mallar bidrog också att hindra den lyriska expressionen från att flyta i sär. Detsamma gällde det flitiga bruket av upprepningen som stilmedel — upprepningen som är den lyriska grundfiguren, skönjbar redan bakom metern, rytmen, rimmet, assonansen etc. Att upprepa enskilda ord, enskilda satsdelar, ja, hela satser är ett stilmedel som förstärker och inskräper samtidigt som det med sina återkommande klämtningar befordrar upplevelsen av ett lyriskt kontinuum.

Finns det nu motsvarigheter till detta i den modernistiska lyriken? I *Poesiens mystik* har jag redan varit inne på frågan, men en passant, bara antydande det som nedan skall utföras. Besläktade frågor har behandlats bl. a. av Carl Fehrman i en inträngande uppsats »Teknik och tradition hos Gunnar Ekelöf» i *Svensk litteraturtidskrift* 1946.

3.

Både historiskt och sakligt är det motiverat att utgå från Edith Södergran. Låt oss ta första dikten i diktcykeln »Dagen svalnar ...»:

Dagen svalnar mot kvällen ...
 Drick värmen ur min hand,
 min hand har samma blod som våren.
 Tag min hand, tag min vita arm,
 tag mina smala axlars längtan ...
 Det vore underligt att känna,
 en enda natt, en natt som denna
 ditt tunga huvud mot mitt bröst.

Jag skall inte söka analysera det omedelbaraste av allt i denna dikt, det direkt mimiska i den, ordens fina rytmiska gruppering (växlingen mellan tunga och lätta ord, ordfogningar med stigande och fallande rytm, fördel-

ningen av pauserna, omkastningen från korta satser till längre osv.), varmed spelet redan till god del är vunnet. Vad jag däremot vill fästa uppmärksamheten vid är förekomsten av *upprepningen* som stilmedel. I den korta dikten förekommer »hand» tre gånger, »tag» likaså tre gånger och »natt» två gånger, och vi kan konstatera hur detta bidrar att skapa ett lyriskt kontinuum, en lyrisk enhet, samtidigt som det poängterar, inskräpper, spikar fast — ger expressionen genomslagskraft.

I själva verket har vi här att göra med ett stilmedel, som hos Edith Södergran fann användning i en omfattning som aldrig tidigare i svensk lyrik. Hon har vrakat många av den gamla lyrikens stilgrepp, men drar i stället desto ivrigare växel på upprepningen. Dessutom kommer den henne ofta till pass som uttryck för det visionära hos henne. I debutsamlingens korta inledningsdikt »Jag såg ett träd ... » med dess mångfalt upprepade »jag såg» var det redan, såsom Gunnar Tideström påpekat, en visionär diktarinna som anmälde sig.

Diktonius återvände i slutet av 20-talet efter många hundår i utlandet till barndomens sommarparadis på hemmanet Tuomistonoja i Nurmijärvi, Alexis Kivis födelsesocken, och skrev kort därefter dikten »Fot mot jord»:

Så har jag åter fot mot jord
och jorden är min vän.
Var sten, vart strå jag rör så lätt,
så klumpigt lätt,
och markens mull min fot gör varm:
sol bor i mull,
jag bor i mull —
allt vad jag älskar bor i mull
och är en bit av mull.

Så skall jag en gång vila lätt,
så klumpigt lätt,
med hela kroppen in i mull,
och jorden är min vän.

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

Och gräs och grus och larv och rot
min själ gör varm:
sol bor i mull,
jag bor i mull —
allt vad jag älskar bor i mull
och är en bit av mull.

Här triumferar upprepningen; enskilda ord går ända till tio gånger igen, såsom ordet »mull», och hela satser tas om och om igen för att skapa kontinuitet, fortlöpande melodi. Parallellen med en tondikt är påfallande. Att båda stroforna slutar med fyra identiska versrader betonar det för lyriken karakteristiska: både slutenheten och den fördjupning stämningen undergår utan att egentligen förändras. En annan sak man fäster sig vid är det täta användandet av det lilla bindeordet »och»:

och jorden är min vän.
Och gräs och grus och larv och rot
min själ gör varm:

I all sin obetydlighet har ordet »och», som i sig självt är så skugglikt undan-
glidande som möjligt, genom flitig repetering blivit påtagligt och substantiellt. Det står där som en ivrig kommissionär för vidarebefordring av den poetiska strömmen, ett riktigt poetiskt »trollord», precis som hos Edith Södergran i dikter som »O himmelska klarhet» eller »Månen» eller som hos Björling, som eljest är skärvornas och tankesprångens, man har också sagt »språngtankarnas» poet:

Nu är morgonljus
och vattnen
nu är ljus och vattnen
och vattnen
och allts upphov
och allts ände
morgonljus

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

och vattnen.

Går vi till modernisterna i Sverige, så ser vi också hos dem upprepningen tagen i bruk som ett medel att skapa en sådan tonande närvaro där allt som gått förut ärves och väges upp. Man tycker kanske att jag gör saken för mig alltför lätt genom att hänvisa till Lindegrens »Arioso», som enligt Vennberg tangerar det insmickrande, men andra modernister, såsom Sven Alfons, finner dikten vara i hög grad representativ: den är ett betydelsefullt tecken på hur en diktare, som intensivare än någon annan förnummit »gestaltens sönderfall i skräckbemängda delar», söker »i det mångfaldiga upplevelsefältet teckna den goda kurvans lag» och därmed röjer »en ny värdering av upplevelsens kontinuitet». För åskådlighetens skull återges dikten här, trots att den kan förutsättas vara allbekant — den har blivit, vad Vennberg förutsade, en ny tids »Det borde varit stjärnor»:

Någonstans inom oss är vi alltid tillsamman,
någonstans inom oss kan vår kärlek aldrig fly
Någonstans

o någonstans
har alla tågen gått och alla klockor stannat:
någonstans inom oss är vi alltid här och nu,
är vi alltid du intill förväxling och förblandning,
är vi plötsligt undrans under och förvandling,
brytande havsvåg, roseneld och snö.

Någonstans inom oss där benen har vitnat
efter forskares och tvivlares nedsegnade törst
till förnekat glidande

till förseglat vikande
O, moln av tröst!

någonstans inom oss
där dessas ben har vitnat och hägringarna mötts
häver fjärran trygghet som dyningarnas dyning

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

speglar du vårt fjärran som stjärnans i en dyning
speglar jag vårt nära som stjärnans i en dyning
fäller drömmen alltid masken och blir du
som i smärta glider från mig
för att åter komma åter
för att åter komma till mig
mer och mer inom oss, mer och mera du.

Såsom redan titeln anger är det en dikt som tagit musiken till förebild, men inte den enkla, sångbara musiken, vilket vi strax märker, utan den invecklade musiken, som arbetar med linjegenomföringar, modulationer, tematiska variationer, allusioner på vad som varit eller skall komma, med klang- och tonbilder som omväxlande skapar och löser spänningar, ger oro och lugn, rörelse och vila. Någonting rör sig på djupet, söker sig uppåt, men kallas tillbaka, trevar sig fram på nytt, men bryts i nästa våg, återföres och återskapas, klättrar upp och klättrar ner, brister i tondroppar, men samlas igen för att överlämnas åt det framböljande nya. De dolda finesserna i detta spel kan endast en musiker (eller musikkännare) helt redogöra för. En icke-musiker löper fara att med sina påpekanden göra det mångdimensionala endimensionalt, liksom försökte han med fasta ljuspunkter återge ett spektralt iriserande mönster.

Dikten är full av omtagningar — »någonstans» förekommer inte mindre än sju gånger, och många satser börjar på samma sätt som de närmast föregående; dessutom förekommer det att två på varandra följande satser är så gott som identiska:

speglar du vårt fjärran som stjärnans i en dyning
speglar jag vårt nära som stjärnans i en dyning.

Enda skillnaden är att »du» och »jag» andra gången byter plats och »fjärran» ersätts med »nära». Att »någonstans» sättes främst i de tre inledande verserna är utslag för en i all lyrik vanlig satsfigur, kallad *hyperbaton*: det begrepp, på vilket tyngdpunkten lägges, här alltså »någonstans», får sin plats främst i

satsen — sakprosans tågordning har upphävts. Om rimmet påminnande ljudbilder skymtar fram, infälda i versraderna, såsom »förnekat glidande, förseglat vikande» — ljudbilder som visar hur rimorden rent fonetiskt utvecklar sig ur assonans och allitteration; därför blir det i längden ogörligt att fälla stoppbom för rimmen, men låta assonans och allitteration oanmärkt passera. Momentet betonas bokstavligen i det »här och nu» som förekommer i sjätte versraden. Utropet »o», traditionellt lyriskt om något, förekommer två gånger i dikten: »o någonstans» och »O, moln av tröst».

Det vore en uppgift för sig att fastställa det flitiga bruket av »o» i den modernistiska poesien överhuvud — det vimlar av detta utrop i den lyriska antologien »40-talslyrik», långt mer än i motsvarande antologier av traditionell lyrik. I Lindegrens dikt »De fem sinnenas dans» återkommer »o» 11 gånger, varav 5 gånger i de sju sista versraderna. Vennberg, av alla 40-talister den mest begreppsligt anlagde, griper till »o:et» tre gånger i slutet av dikten »Men även denna sol är hemlös» i samlingen *Fiskefärd* och fem gånger på åtta rader i slutstrofen av XVII:de Requiem-dikten i samlingen *Halmfackla*. Modernisterna har gett respass åt många av den gamla lyrikens stilgrepp, men ju mer de avskuddat sig dem, desto mer har »o:et» kommit i förgrunden — det har blivit en sorts arkimedespunkt, med vars hjälp man lyfter sina satsfogningar upp ur prosans hotande banor. När Sven Alfons i »Den fångne bågskytten» utropar:

O, sommarens jublande djärva, en aning arkadiska steg bort över horisonten

så spänner han »o:et» som ett vingsegel för den eljest tunga frasen (märk det snålt avvägande »en aning arkadiska») och får den att lyfta — i motvind.

Gunnar Ekelöf skrev under kriget en dikt som han kallade »De ilandflutna» och som ingivits honom av engelska marinsoldater och flygare som förolyckats i Nordsjöspärren och sköljts upp på bohusländska kusten — en dikt, eller riktigare, en diktkoral av förunderlig och genomträngande skönhet. De döda driver i havet under en säregen eskort:

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

Där vandrar ett tåg
ett sorgefölje
av stirrande fiskar
höljda i stumhet
höljda i dok av stumhet
stötande stumt mot
stumhetens ruta
i dödens akvarium

Av återkommande vokaler och konsonanter och ordomtagningar har dik-
taren skapat ordfogningar av en stofflighet och substantialitet som rent av
överträffar de ordmaterialisationer som Karlfeldt med en liknande upp-
prepningsteknik åstadkom. Tystnaden står kompakt kring dessa döda som
vågorna fraktar i land — vågorna som i dikten kallas för »systrar», såsom de
redan tidigt blivit kallade i samlingen »Sent på jorden» och i Stagnelius-
elegien i »Dedikation» och ännu senare skulle kallas i samlingen *Om hösten*:

Vi är deras systrar, vi böljor
Vi är deras följor, vi böljor
de drunknades följor
Vi sköljer dem sakta fram
vi lägger dem stumt
på bruna bäddar av tång
där mareld kilar i skymning
där höströd maneten han dör.

Av de åtta versraderna börjar inte färre än fyra med »vi» och två efter var-
andra med »där». Fullt utvecklade rim uppträder och bidrar att ge strofen
en framåtböljande karaktär: som vågkam efter vågkam glider rimorden
förbi. Överhuvud är det monotonien över böljegången på havet som med
alla dessa upprepningar efterliknas, men samtidigt möjliggöres den själsli-
ga erfarenhet som vi funnit vara karakteristisk för den lyriska upplevelsen,
senast i »Ariosos»: man känner bokstavligen den enhetligt rinnande ström-

men.

Och så följer sista strofen, ett underverk av toner och övertoner, av klanger och återklanger, av bilder och i bilder inskrivna tankar:

Vi är av det yttre havet, vi böljor
 de är av det inre havet
 Men sjögrönt är släkt med blodrött
 som styrbord med babord
 som höjden med djupet
 Och stjärnans topplantärna
 (polstjärnan, deras stjärna)
 hon svingar också i djupen
 hon slingrar i oljebank dyning
 när sakta vi följer dem åt, vi böljor
 när sakta vi följer dem hem.

Här har diktaren trängt djupt in i ordens under-, mellan- och övermeningar, i den »alchimie du verbe», som han under långa och mödosamma lärlingsår sökt komma underfund med, såsom han berättade i »En outsiders väg» i *Vintergatan* 1941. Oförutsedda sammanhang och betydelser har yppats vid oförutsedda möten mellan ord. Blodrött och sjögrönt har mött babord och styrbord, och styrbord och babord har mött lantärnan i masten, och lantärnan i masten har mött stjärnorna — tills hela den suggestiva bilden var där: visionen av evighetsfärden bortom alla jordiska spärrar, med polstjärnan som de dödas topplantärna.

I bredd med sådant kan de rent formella tekniska greppen tyckas vara av underordnad betydelse, men är det ändå inte. Upprepningstekniken, ehuru mindre påfallande i denna strof än i de tidigare, bidrar i hög grad till att inpräglade och länka ihop det hela. Man fäster sig vid hur de två sista raderna med sitt två gånger upprepade »när» bjuder en direkt parallell till det i exakt samma satsställning upprepade »där» i slutet av föregående strof. Och just för att sista strofens avslutande rader är i det närmaste identiska erhåller det som skiljer dem, det slutliga och avgörande ordet »hem», en tyngd

som det eljest aldrig kunnat få.

Kort sagt: ett otal bågar sammanhåller Ekelöfs dikt, bågar inom en och samma strof, ofta omedelbart mellan tvenne versrader, och bågar mellan de enskilda stroferna. Konstgreppen från den äldre poesien känns igen. Det har kanske inte direkt förnekats, men inte heller tillbörligen framhållits.

Frågar man modernister som Lindegren och Ekelöf vad som ligger under deras lyriska kompositionssätt, så dröjer de inte med svaret: de har efterliknat musiken, också instrumentalmusiken med dess rika inslag av dissonanser, och gjort det därför att de insett att »tiden har sin egen form» och »att ett konstverk som har tiden till huvuddimension bör ha en tidsbetingad form, med andra ord en form som är, eller närmar sig, musikens» (Ekelöf). Genom att på detta sätt beträda stigar besläktade med instrumentalmusikens har de gett sina dikter en från den traditionella lyriken i många avseenden starkt avvikande karaktär, men fortfarande är problemet de söker lösa lyrikens gamla: dels att ge orden substantialitet eller materialitet — skapa »nervpoesi», säger Rabbe Enckell i en berömd artikel i de finlandssvenska modernisternas tidskrift *Quosego* — dels att åstadkomma den vila i rörelsen och rörelse i vilan varom det ovan varit tal och som Emil Staiger betecknat som »das Dauerride im Wechsel» («Die Kunst der Interpretation» i *Neophilologus* 1951) och Susanne K. Langer som »permanence and change and their intimate unity» (*Feeling and Form*).

En sak får emellertid inte förbises. Det är *känslan* som här är det drivande hjulet, känslan som till sin natur karakteriseras av en långt större inertie eller tröghet än intellektet; känslan släpper inte motivet, den håller kvar det, kräver omtagningar, upprepningar, moduleringar, den spikar fast, låter orden perseverera, arbetar med stegringar och klimaxeffekter, också med variation och kontrast — för den upplivande verkans skull. Vi kan på ett märkligt sätt konstatera det hos en diktare som Vennberg.

Vennberg skiljer sig i många avseenden radikalt från diktare som Ekelöf och Lindegren. Hans diktning är i stor utsträckning intellektuell begrepps-

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

analys, med Hägerströms relativism, Marx' dialektik och Freuds psykologi som omväxlande förgrund och bakgrund. Stundom frågar man sig om hans dikter överhuvud är lyrik, och är man i vissa fall böjd att förneka det, svara nej, så ligger det ingenting nedsättande i det, ty i stället är de något annat, reflexionsdikt, tankedikt, aforistisk halvprosa, resonörpoesi — vad man bara vill. Var står det skrivet att de nedärvda stora genrebeteckningarna, lyrik, epik, drama, räcker till för att avge tillfyllestgörande terminologiska formler för alla slag av faktiskt föreliggande dikt? Vill vi överhuvud förbehålla åt begreppet »lyrik» innebörd och mening, så måste vi också se till att vi menar något med begreppet och vara beredda att värna denna innebörd eller mening. Eljest återstår oss bara att med lyrik avse en dikt av begränsad längd och därmed avstå från varje kvalitativ bestämning för att i stället mäta dikterna med tumstock.

Men samtidigt är Vennberg också lyriker och en av våra bästa. Till minnet av sin mor skriver han dikten »Avsked»:

Detta är ensamhetens stund
då det levande hjärtat ropar
men möter intet svar
utom ekot från dödens murar.

Detta är minnenas stund
med mullens glömska tätt vid våra fötter.
Först när vi slits loss
vet vi vad vi hör samman med.

Detta är tystnadens stund
då det mörka svallet
stillnar och klarnar
under solens gyllene smycke.

Detta är avskedets stund
den bittra.
Detta är vårens stund

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

den ljusa och stränga.
Välsignad vare du, vår
som omsluter hennes vila.

Detta är undrets stund
då dödens stund, förvandlad
till kärlek av hennes kärlek,
stiger med trädens save
och blommor upp i vårt hjärta
i vår längtans hjärta
i rymdens hjärta
i den eviga tystnadens hjärta.

Det är under intrycket av en stark och ihållande känsla Vennberg diktat. Hans känsla hastar inte från det ena till det andra, även om den innefattar mycket, vilket de olika stroferna uppenbarar. Och hela tiden är det fråga om en och samma stund, en stund av ensamhet, av minnen, av tystnad, av saknad, av under, ett förvandlingsunder. Det är lyriskt i vår mening i nästan renodlad form; stunden eller momentet behärskar allt. Och vad ser vi? Jo, att hela tekniken går ut på att skapa ett legato, och att legatot bygger främst på syntaktiska parallellismer och ordupprepningar. En speciell upprepningsfigur triumferar, den sk. *anaforen*, upprepning av ett eller flera ord i början av flera på varandra följande satser — detta är ensamhetens stund, detta är minnenas stund, detta är undrets stund — en anaforisk parallellism, som en gång till och med uppträder mitt i en strof: detta är vårens stund. Samtidigt spelar *antitesen*, kontrastens figur, en betydande roll (liksom fallet är i »Den enda stunden»): mot glömskan sättes minnet, mot det som slitits loss det som sammanbinder, mot det mörka det gyllene, mot det bittra det ljusa — kontraster som motiveras av sammanhanget men som på samma gång är av känslostegrande karaktär. Under allt detta växer utgivelsens amplitud oavslått, vi tycker oss rent av kunna utläsa det av den yttre textbilden, där de enskilda stroferna mot slutet successivt vidgas liksom utsatta för ett övermäktigt inre tryck. Och så kommer toppunkten

med fyra upprepningar av »hjärta»:

och blommar upp i vårt hjärta
i vår längtans hjärta
i rymdens hjärta
i den eviga tystnadens hjärta.

Detta *är* lyrik, emedan det är omedelbar känsloutlösning. Och här, liksom i Lindegrens och Ekelöfs dikter, inmänger sig direkt hypnotiska element i dikten, vilket i hög grad också är fallet i den gamla lyriken.

4.

Nu som förr spelar, som vi sett, assonanser och allitterationer en betydande roll i lyriken och kan inte avfärdas bara som strödda kvarlevor av gammal mjukhet i modernistisk hårdhet. Genom återkommande vokaler och konsonanter söker man färglägga frasen och därmed understöda upplevelsen av en fortskridande och enhetlig själslig erfarenhet, samtidigt som man ger orden sinnlig påtaglighet — ordföljder som t. ex. Lindegrens »död detonation mullrande mull: död och mull», eller Ekelöfs ovan anförda »höljda i stumhet, höljda i dok av stumhet etc.» eller Vennbergs »dölj i döljande mörker» har en stofflighet som man formligen tycker sig kunna bita i och tugga. Men försinnligandet sker inte godtyckligt, rent mekaniskt, genom att vilken färg som helst breddes över frasen. Den äkte poeten har alltid röjt sig i den mån han förmått sammansmälta ljud och betydelse. I sina *Fragmenter af en Dagbog* har Paul la Cour exemplifierat detta genom att analysera Frödings »Prins Aladin av Lampan» — denna dikt om en skapande människas tungsinne när skaparkraften sviker. »Digterens og Digters Livsorder *ingen*, det Ord den underfundige Odysseus spottende tilraabte Kyklophen, men Fröding har omvendt fyldt det med den nøgneste Oprigtighed, med hjertegribende Uvished, Sorg og frysende Forladthed blot ved at gøre Ordets sprøde og søgende, ligesom blottede *i*-Lyd til Betydning i sig selv.» Med de *i*-ljud Fröding efterhand strör utmed raderna anger han det ele-

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

ment vari hans rader lever, den jord vari de gror.

Det vore lätt att visa hur hos Lindegren, Ekelöf och Vennberg de kromatiska genomgångstonerna på samma sätt understöder innebörden. Men för omväxlings skull skall vi inte den här gången ta exemplen från dem, utan från Elsa Grave, en diktarinna som Artur Lundkvist kallat »det lilla livets mystiker, de oansvariga varelsernas och tingens moderliga väninna». Dikten jag väljer är »Grodorna»:

Nu stiger dimmorna
som rök över orolig vattenyta,

nu sjunga grodorna
isande längtan för varandra
och isande lidelse sjuder
i stilla vågskvalp mot stranden,

och kalla grodor
slingra likt gröna alger
gröna armar om varandra
och de sugande munnarna
dricker med osläcklig törst
en brinnande kylas dryck

så finner iskall åtrå
iskall frid
inunder klara vattenytan — — —

som sval vit rök
stiger dimmorna mot himlen.

Ljudbilden domineras i dikten bl. a. av vokalerna *i* och *a*, som blir ett slags kylpunkter i sammanhanget, i de kalla grodornas isande lidelselek. Inte så att vi behövde förutsätta att *i* och *a* för Elsa Grave personligen har någonting kyligt över sig. Det kyliga kommer av att vissa ord, vari dessa vokaler ingår, har en bestämmande plats i sammanhanget och samtidigt har en *be-*

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

tydelse i den stämmningsriktning som diktarinnan vill framsuggerera. En sådan bestämmande plats har i Elsa Graves dikt ord som *vit*, *stigande dimmor*, *isande lidelse*, *iskall frid*, *vatten*, *sval*, *klar*. Så starkt präglas dessa ord in i vårt medvetande att de i dem ingående vokalerna får en bestämd stämmningsfärg och behåller denna färg även i likgiltigare ord som *stranden*, *varandra*, *finner*, *stilla*, *likt* osv. Klangligheten har vigts vid en betydelselikhet — en vacker bekräftelse på formens och innehållets enhet i den lyriska dikten.

En annan dikt av Elsa Grave, hennes graciösa »Gullfisken»:

Orangerött är bara skinnet
på den lilla fisken
som simmar häromkring
i en glasskål
grön och skimrande,

vitt och kallt är blodet
i den lilla lågan
som i vattnet rör sig
fram och åter,
fladdrande med långa röda fenor,

gröna bubblor stiga
upp till ytan,
orangerött är bara skinnet
på den lilla fisken.

Också här kan vi iaktta hur vokalerna *i* och *a* är återkommande kylpunkter i sammanhanget, och kylan har de fått av ord som *vitt och kallt*, *fisken*, *vattnet*, *glasskål* etc. Mot detta kyliga är det bara det tunnaste av allt, skinnet på det lilla livet, som är rött eller rättare orangerött, alltså varmt. Man lägger också märke till hur dikten börjar och slutar med två identiska rader — det hela hålls samman, ingenting faller i sär, dikten har blivit en sluten skål liksom glaset kring den simmande fisken. En annan teknisk finess: Diktarinnan börjar på ytan, utgår från skinnet och det svala element som omfattar

fisken för att i andra strofen gå innanför skinnet, till det vita och kalla blodet, men hon släpper inte huvudtemat, att allt är kyla, hon kallar på nytt fram bilden av det allt omslutande svala vattnet, fiskblodets element, där värmen hos fisken är bara ett tunt sken, ett lätt fladder bara av röda fenor.

5.

I den nya lyriken finner dissonans och chock utbredd användning. Man fjärmars från varann sådant som hör ihop och närmar till varann sådant som ger en stöt när de förs samman. *Antitesen* har blivit den stilistiska figuren på modet, såsom en gång i barockdiktningen. Hos Ekelöf och Lindegren påträffas den ofta på varannan rad, för att inte säga på varje. I antitesen uttrycker sig en hel livsåskådning. Livet är irrationellt. Det är byggt på motsatser. »Liv är kontrasternas möte», säger Ekelöf i »Tag och skriv» (i *Färjesång*). Man har upplevt en värld i kaos. Man har känt sig prisgiven åt hemlöshet, disharmoni och ångest. Man har också fått ögat inriktat på det splittrade, brokiga, motsatsfyllda i vårt inre liv. Den nya psykologien har satt märken i alla litterära genrer.

Med detta kan många stildrag i den nya lyriken sättas i förbindelse. Satsfogningarna har fått en annan karaktär. Användningen av underordnade satser inskränkes till ett minimum (om också undantag ges, Vennberg t. ex., som i sina dikter mera argumenterar än suggererar). Korta, enkelt byggda, asyndetiskt hopade satser lämpar sig bäst för en lyrik med het och snabb puls och upplåtenhet för de yttre och inre impulser som medvetandet blixtrlikt kan fånga. På samma linje ligger det utbredda bruket att med ett impressionistiskt »bredvidvartannat» av substantiv återge disparata sinnesintryck och förbisvirrande medvetenhetsdata.

Men det viktigaste stildraget i detta sammanhang är dock bildanhopningen. I den nya lyriken utvecklas inte bilderna organiskt som i den gamla. Bilderna jagar varann, uttränger och ersätter varann. Mer eller mindre medvetet efterliknas de bildsekvenser som med växlande hast och i oavbrutet skiftande eller oscillerande band drar genom vårt inre.

Men det är inte bara det som ligger under bildanhopningen i den nya lyriken. Också annat ligger därunder — något som låter oss anknyta vid vad tidigare framhållits om lyriken överhuvud.

Erik Lindegren har många gånger betonat sin vilja till »abstrakt klarhet». Med abstrakt klarhet menar han att en dikt inte ensidigt får bindas vid en bestämd situation, ett bestämt skeende, den skall ha en form, som gör den tillämpbar på så många likartade situationer och skeenden som möjligt, eller som Rabbe Enckell sagt i några ofta citerade ord: poeten skall »knyta sig en sänkhåv som passar alla hav och alla floder». Det som endast en gång förekommer, det partikulära, det individuella, är estetiskt irrelevant. Samtidigt odlar Lindegren den konkreta bilden som ingen annan i modern svensk lyrik. Han vill förena det abstrakta med det konkreta för att ge det han har på hjärtat substantialitet och effektivitet. Tanken bör tänka i bilder och känslans bilder bör uppta tanken. Lyriken bör vara sinnlighetsmystik — vara gest, handrörelse, ha samma verklighetssubstans som det sinnligt iakttagbara. Bort med begreppen, med idéerna, allt sådant som bara är tecken på något annat! Ordet måste bli sakrament. Tecknets sterila dygd skall ersättas av bildens blodfullhet och sinnlighet, alltmedan dikten förblir så allmän och universell som möjligt.

I detta lyrisk-estetiska program finns i och för sig ingenting, som inte eftersträfvats också av äldre lyriker.

I Harriet Löwenhjelms »Beatrice-Aurore» talas om en gammal käresta, »väl död sen många år». Det är möjligt att diktarinnan tänkt på en bestämd person när hon skrev dikten. För oss är det likgiltigt. Vi behöver inte alls leva oss in i den situation som kanske var hennes. Vi har tillräckligt stoff ur vårt eget liv för att förstå dikten. Mycket har också för oss blivit liggande på vägen. Visioner har tänts och slocknat. Och det händer att någonting möter oss och framkallar en oförklarlig rörelse inom oss. Någonting igenkännande blickar emot oss, någonting förtroligt och ändå förborgat, någonting på en gång nära och fjärran, verkligt och överkligt. Det är som om någonting som myllrats ned inom oss vaknat och svarat ur graven. Vad? Det be-

höver inte vara minnet av någon vi älskat och förlorat. Kanske är det minnet av ett svindlande ögonblick, som plötsligt tyckts oss öppna en dörr mot ett starkare, helare, sannare liv, — ett ögonblick som glidit ur våra händer just som vi trodde oss ha fått fatt i det, och som vi sedan ropar efter i vår djupa maktlöshet. Den igenslagna dörrens symboliska situation är oss välbekant. Det som gör »Beatrice-Aurore» till en universell dikt är att så mycket förspilt och förlorat i varje människas liv svävar som över- och undertoner i dessa drömboksverser, samtidigt som dikten är *absolut konkret, sinnligt påtaglig, fixerad till situation och plats*. Det allmänna har trängt in i det enskilda, det universella i det partikulära, allt i en trefaldig enhet av känsla, reflexion, vision. Så mycket likartat och besläktat tränges där utan att det i ord blivit angivet. Och just för att det är så, kan vi varaktigt fångas av denna dikt. Vi kan uppleva den nära nog som en kulthandling, vars mysterium är oförbrukbart och som dagligen kan återuppstå till nytt liv.

Men är abstraktion och konkretion utmärkande också för den äldre lyriken, så måste det dock sägas att både det ena och det andra på ett särskilt sätt tillspetsats i den nya lyriken.

I sin senaste diktsamling har Lindegren en dikt »Den infrusne». Man gissar knappast fel om man förmodar att den har sin upprinnelse i det läge den stora världskatastrofen försatt oss i, med andra ord att den ligger på samma linje som dikterna i *mannen utan väg*. Diktaren förtätar symboliken i ett snöhöljt sjölandskap, där isen ligger under »den låga hängda himlen». Ur en vak i isen sträckes ett par armar upp över iskanten, medan den dödes stirrande ögon skönjes under isens klirrande spegelnät. En ohyggligare bild av ödslighet, av vargavinter, av arktiskt klimat kan inte tänkas! »Den infrusnes händer blir», såsom Johannes Edfelt sagt i en recension, »allas händer, världens händer, bönfallande sträckta i en tid av förvirring, grymhet, upplösning»,

dess händer där snön
smälter i månad efter månad,
spöklikt, rinner, nästan som tårar,

nästan ett språk.

Det är en absolut konkret bild och konkret är också landskapet återgivet, men ändå så allmänt att både landskapet och den drucknades händer kan gälla också för många andra situationer, där en människa frusit in och förolyckats. Dikten kan t. ex. uttrycka den schizofrenes inkapsling och förstening. Och betraktar man dikten i dess sammanhang med andra dikter i samlingen, med sådana som »Ikaros», »Snöflöjt» och »Till en förlorad sommar», så är det inte uteslutet att den är ett uttryck för hur lätt livet översnöas och nerisas för en poet som stigit alltför högt upp i abstraktionens rymd. Till en sida är kanske den infrusne Ikaros själv som störtat och dött isdöden. Om man nu säger: jo, detta och endast detta betyder dikten, — då skulle diktaren med all sannolikhet protestera, tycka att dikten blivit plundrad på det väsentliga, just på det mångtydiga, det svävande, det obestämda, ty en dikts verkan stegras, menar han, i den mån den träffar åt flera håll.

Emellanåt drivs abstraktionen i den nya lyriken så långt att dikten får något av musikens »indifferens», dvs. något av den obestämdhet och mångtydighet som alltid utmärker den musikaliska frasen och som ytterst går tillbaka på att den dynamiska strukturen för en känsla kan vara förvillande lik motsvarande struktur för en annan. Werner Aspenströms »Den ni väntar passerar inte förstäderna» är skriven under slutet av 40-talet, då det oroväckande internationella läget i nästa nu kunde medföra nästan vad som helst. Men av själva den aktuella situationen finns ingenting i dikten, allt det är utmönstrat, bara det allmännaste har fixerats, och så har det kommit sig att dikten blivit föremål för helt motsatta tolkningar: de flesta har visserligen funnit att dikten ger uttryck för dov fruktan, men andra har tyckt att den uttrycker spänd väntan på frälsning, på Frälsaren. Förklaringen till de motsatta tolkningarna är att emotionella kontraster, såsom smärta och glädje, fruktan och begär, ofta till sin struktur är till förväxling lika.

Emellertid är det Lindegren, som i sin diktning bragt det längst i fråga om »indifferens» — en naturlig konsekvens av den enträgenhet, varmed

han i sin poetiska linjeföring sökt närma sig musiken. Men samtidigt har han varit ivrigare än någon att mätta frasen med bilder, inte bara därför att bilderna är ordkonstnärens strängar över klanglådan, hans toner och ackord, hans fixeringar av känslan i omedelbar form, utan framför allt därför att det som i sista hand ger bett åt texten är det konkreta, det sinnliga, det lekamliga — endast med bildernas hjälp kan vida och abstrakta syften förenas med must och påtaglighet. Ju mer indifferens desto mera bild, har medvetet eller omedvetet varit hans paroll.

Att Lindegren emellertid så ymnigt som fallet är griper till bilder, ja, stundom bränner av dem som hade de varit hopbuntade smällare, har säkert också samband med en allmän krissituation i fråga om de lyriska uttrycksmedlen. Man kunde citera hans läromästare Eliot, som i »East Coker» berättar hur han ännu efter tjugu år försöker lära sig att bruka orden, men knappast lyckats få bukt med dem för annat än »sådant som man inte längre har att säga eller inte vill säga längre på det sättet». Det blir allt svårare att finna specifika och samtidigt nya uttryck för de känslolägen man vill fixera. Tror man sig ha gjort ett fynd, så finner man i regel snart att uttrycket »redan upptäckts en gång, två gånger, flera gånger och av män som det är hopplöst tävla med». Så har det alltid varit, men villkoren gestaltar sig efterhand allt ogynnsammare. Orden är utsatta för en ständig förslitning. Rädslan för klichéer ansätter diktaren. Hur säga allt annorlunda än förr? Läget är bekymmersamt, konstaterar Lars Forssell i en utläggning i tidskriften *Utsikt* för 1948. Massor av ord måste få sjunka ner i tystnad och stumhet för att återvinna sin fräschör. »Känslan har ingått en försvagande förening på förhand med orden. På något sätt måste känslan tvättas ren igen, orden dödas till en skapande död; känsla och ord slitas ur sin krampaktiga omfamning. De måste glömma varann för att på nytt kunna mötas någonannanstans ... Orden måste slipas mot tystnaden för att på nytt kunna höras.»

Om lägets allvar är Lindegren fullt medveten. Men han låter sig inte förstämmas. Allt slitet och abstrakt ersätter han med bild. De bildlösa orden skär han ner till ett minimum. Satsens enkla element blir bilder, hierogly-

fer med ofta mångbottnad betydelse. När vi skulle säga »väntan» säger han *armars vaka*, talar konkret i stället för abstrakt — så hela vägen: i stället för hjärta (sångarens hjärta) *näktergalens bur*, i stället för längtan *vit horisont i mitt blod*, i stället för vädjan *hammare mot mitt bröst*, i stället för krossade ideal *bängd himmel*, i stället för blix *mörkrets saxar*, i stället för sjukt samvete *gulnade vassruggar*, i stället för vindstötar *luftens blinda tjurar*, i stället för fallande löv *vindens hittebarn*, i stället för krig *gamens slutna cirkel*, etc. — idel bildord som för övrigt inte till sin betydelse kan uttömmas genom några entydiga bestämningar. Här nämnes inte tankarna eller känslorna, utan bilder, och bilderna är tanke- och känslöföderskor, är åskådliggjorda tankar och känslor. Ett våldsamt försök har gjorts till återgång till det ursprungliga ordskapandet, där allt fixeras vid något sinnligt, såsom etymologens pekfinger avslöjar för oss.

Man har ofta gjort gällande att bilden i modernismen är artskild från bilden i den gamla lyriken — alltsedan Rabbe Enckell påstod det i Inledning-
en till sin antologi *Modärn finlandssvensk lyrik*. Det har jag inte kunnat övertyga mig om. Mera bilder, djärvare bilder, utvidgade bildområden, allt det är riktigt. Men att man först nu skulle hittat på att låta bilden inkarnera tanken och känslan är förhastat. »Den fineste Tanke, det var ikke en (som) Billedet illustrerede, men Billedet selv», framhåller Paul la Cour, som i sina *Fragmenter af en Dagbog* framför allt har äldre poesi för ögonen. Detsamma säger Susanne K. Langer på grundvalen av ett ännu ärevördigare material: »Känslan i en dikt är tanken i den, men tanken är inte explicit, utan implicit». När lyriken varit som bäst har både tanken och känslan alltid framträtt »nära nog som en fysisk modifikation», inskräpper Eliot i en av sina es-säer om Dante. På samma vis har hela raden av poetikförfattare uttalat sig, från Croce och Bradley till Richards och Staiger. Lindegren kallar sitt känslöskådande för *känslorealism*. Bertil Malmberg har tagit i bruk ett annat uttryck *hallucinationsrealism* i en uppsats om Eliot, och man känner sig inte uppfordrad att modifiera något i det uttalande han där gör: »Att hallucinationsrealismen skulle för första gången eller restlöst ha blivit gestaltad i dagens »modernism» är naturligtvis en villfarelse och predikas endast av mys-

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

tagoger på varietéscenen, av publika fakirer: de verkliga diktarna har ju igenkännandets gåva och veta, att många av deras art före dem befolkat tiderna.»

Däremot förblir det ett faktum att modernisterna prövat »hallucinationsrealismen» i tidigare okänd omfattning, vilket lett till hypermetafori, Man rör sig här i en snärjande symbolskog, som väcker längtan efter luft och ljus. Man ropar efter enkelhet, efter de enkla, vardagliga orden, som blev hängda i tysthet, skars ner från galgen och gömdes djupt i jorden. Har de inte småningom tillräckligt länge slipats mot tystnaden? Är det inte snart på tiden att åter innesluta dem i diktarordens gemenskap?

*

*

*

Gammal och ny lyrik skiljer sig i många avseenden radikalt från varann. I modern dikt är det t. ex. ofta inte fråga om en enda lyriskt dominerande stämma, om ett homofont kontinuum som i den äldre dikten, utan om en polyfon orkestrering eller, såsom Gunnar Ekelöf uttryckt sig, fråga om en ekogrotta, genljudande av avsiktligt olika stämmor — varifrån de sedan härstammar, från ett splittrat inre eller en disharmonisk och kaotisk yttre värld eller är anspelningar i stil och ord på andra diktare, allt efter Eliots mönster. Sådant rimmar i och för sig illa med vad jag i början sade om detta lyriska lyssnande inåt, som inte låter stämningen förändras utan bara fördjupas.

Men om också detta är så, så kan det väl ändå sägas, med hänvisning till vad ovan utlagts, att också genom modernismen, med allt som där är bisarrt, brustet, splittrat, oregulerat, taggigt kontrapunktiskt, chockartat antitetiskt, hämningslöst bilduppstaplande, går ett stråk, ett strömdrag som i hög grad påminner om den gamla lyriken. Jag har inte rest anspråk på att behandla hela modernismen, vilket hade varit en omöjlig uppgift, utan har jag medvetet inskränkt mig till en del därav. Detta för att ge precision åt själva den uppgift jag föresatt mig.

NYTT OCH GAMMALT I NY LYRIK

När vi riktigt lever är det alltid ett *nu*, vari så mycket väges upp. Men mellan det ena nuet och det andra i vårt liv ligger långa ödsliga sträckor, dag fogad till dag, månad till månad, kanske år till år — idel utsträckt tid som sällan eller aldrig är upplevd tid. Och så med ens ett sådant ögonblick, vari livet utvidgas, någonting punktuellt som erfares inåt, i en inre dimension. Jag tror att lyrikens, den eviga lyrikens hemlighet är att den, oberoende av i vilken dräkt den är klädd, låter oss i detta snåla liv, mitt under det vi vandrar våra ödsliga sträckor, erfara sådana ögonblick, då det tunga, fasta och dova i oss löses och börjar strömma och livet liksom växer till med en ny länk, såsom en lyriker själv en gång har sagt.

»Sanna» och »falska» karaktärsteckningar i skönlitteraturen

Erik Ryding

I omdömen om skönlitterära karaktärsteckningar förekomma ofta uttryck sådana som »träffsäker», »konsekvent», »präglad av psykologisk sanning» (gärna djup do), »övertygande», » trovärdig» eller — på den negativa sidan — »grundfalsk», »orimlig», »osannolik», »osammanhängande», »inkonsekvent». Det är alltsammans termer, som höra till den teoretiska sfären och som följaktligen äro avhängiga av sanningsbegreppet. Man har därför anledning att fråga: *vad menas med »sann», när det gäller personteckningar i skönlitterära verk?* Eftersom ett ords mening (eller meningar) inringas av reglerna för dess bruk, kan problemet också formuleras: »efter vilka normer användes termen »sann», när det etc.?»

Det är tre huvudalternativ, som uppställa sig:

1. De i det vanliga språkbruket — vetenskapens och vardagens — tillämpade reglerna iakttagas också i detta sammanhang.
2. Ordet användes utan några regler alls (= är meningslöst).
3. Man räknar med ett slags (eller *åtminstone* ett slags) säregen konstnärlig sanning, vars kriterier icke överensstämma med de vanliga.

Därjämte kan man naturligtvis tänka sig kombinationer av de tre möjligheterna. Det skulle kunna vara så, att i vissa fall det vanliga sanningsbegreppet kommer till användning, i andra ett specifikt estetiskt. Eller så, att

ordet »sann» inom litteraturkritiken ibland brukas på ett meningsfullt sätt, ibland på ett meningslöst.

Nära sammankopplad med detta problem är ju frågan om lämpligheten av en sanningsterminologi på den aktuella domänen. Stämmer alternativ ett, kunna inga rimliga invändningar göras; stämmer alternativ två förefaller det klart, att uttryck av det inledningsvis citerade slaget äro att betrakta som ett besvärande ordskum, vilket man i redans och redbarhetens namn snarast möjligt bör göra sig av med. Skulle alternativ tre slå till, bli förutsättningarna för delade meningar större. I fortsättningen ämnar jag dock inte taga upp dessa normativa frågor utan koncentrera mig på den rena betydelseundersökningen.

Moderna kunskapsteoretiker räkna ju i allmänhet med två slags sanning: analytisk, som bygger på logiska förhållanden, och syntetisk eller empirisk, som stöder sig på erfarenheten. Av dessa kan den analytiska här omedelbart lämnas åsido; den första uppgiften blir alltså att undersöka, i vad mån det påstådda sanningsvärdet hos en karaktärsskildring är beroende av dess överensstämmelse med den yttre verkligheten.

Tydligt är till att börja med, att vi i varje fall endast mycket sällan ha att göra med en ren reproduktion. En romanhjälte motsvarar endast rent undantagsvis på varje punkt en gestalt ur »livet» — åtskilliga torde f. ö. mena, att det ligger i själva begreppet skönlitteratur, att personernas handlingar och upplevelser åtminstone delvis skola vara uppdiktade.

Verifikationen kan alltså inte ske genom en enkel jämförelse mellan författarens skapelse och något i erfarenheten givet objekt; det fordras en mera invecklad procedur. Sålunda skulle man kunna tänka sig, att en litterär karaktär är ett extrakt av en mängd verkliga personer. En skildring av t. ex. en statarpojke skulle kunna sägas bygga på erfarenheten, om den omfattade en rad vanliga situationer, och den diktade pojken i samtliga reagerade så, som hans kolleger i verkligheten erfarenhetsmässigt ha visat sig vanligen göra. Vi skulle då få en genomsnittstatare, vars riktighet vore möjlig att statistiskt kontrollera. Och denna metod är inte bunden till sociala grupper; också vid beskrivning av lynnestyper kan den komma till använd-

ning. Låt oss t. ex. säga, att det observerats, att personer, som i situationen a vanligen reagera på sättet α , i situationen b bruka reagera på sättet β , och att personer, som i situationen b reagera på sättet β , i läget c reagera på sättet γ . Det kan sålunda ha iakttagits, att den som vid spelbordet obekymrat satsar stora summor, sällan är skrupulöst ordentlig i sitt arbete, och att den som är nonchalant i sitt arbete, relativt ofta är sorglös i sitt erotiska leverne. Efter samma princip kan även upplevelser och beteenden tänkas sammankopplade. Enligt ett av den tillämpade psykologiens käraste böjningsmönster uppträder sålunda den som blivit illa behandlad, själv när tillfälle bjuds, aggressivt mot sin omgivning. I detta fall få vi tydligen en bild av en karaktär i utveckling, medan exemplen på den föregående förknippningstypen hänfört sig till framställningar av statiska karaktärer. Dock är det ju även tänkbart, att en person förändras genom sina egna handlingar.¹

Vidare kan det givetvis förekomma korsningar mellan de två kategorierna: en gestalt kan vara avsedd som representant både för en viss yrkesgrupp och en viss ursprunglig psykologisk typ — det kan t. ex. gälla en lantarbetare med medfödd bohemisk läggning. Emellertid måste det erinras om att man här närmar sig en farlig gräns, eftersom dylika överskärningar ju starkt måste reducera det statistiska underlaget.

Det synes alltså inte uteslutet, att en teckning av en person, vars biografi saknar motsvarighet i verkligheten, kan lösas upp i kortare, sinsemellan hopkopplade stycken av sammanhang, vilka gå att underkasta vanlig empirisk sanningskontroll. Vi kunna genom en serie observationer få belägg för den fasta förbindelsen mellan moment ett och två och genom en annan, av den första oavhängig, iakttagelseräcka för den mellan t. ex. moment två och tre eller ett och fyra. (Med »oavhängig» menar jag, att det inte spelar någon roll, om samma objekt studeras i de två observationsserierna eller ej.) På så sätt skulle det bli möjligt att åberopa erfarenhetens stöd för samstämmigheten av egenskaper, som tillskrivas uppdiktade gestalter. Vi få på det litte-

1 Givetvis får det vara situationer och beteenden av visst selektivt värde. Det förhållandet, att en person äter, om han är hungrig och tillfälle bjuds, är t. ex. föga användbart som led i korrelationer.

rära området ett sannings- (eller rättare sannolikhets-) begrepp av samma principiella typ som vetenskapens.²

Emellertid anmäler sig här strax en svårighet. Det förefaller enligt gängse språkbruk fullt rimligt att kalla en karaktärsteckning osann, även om den på angivet sätt är uppbyggd av i verkliga livet förekommande korrelationer. Låt oss t. ex. anta, att vi (i verkligheten) ha en grupp människor, som regelbundet visa sig livliga, medryckande och handlingskraftiga vid utomordentliga tillfällen — i festliga lag, i farliga situationer o. d. — men inför vardagens monotoni lätt sjunka ner i depression och passivitet. Ett slags Gösta Berling-typer kort sagt. Och antag vidare, att en författare söker bemöta kritiken mot någon av sina gestalter med att förklara, att denne just är en representant för människotypen i fråga, ehuru han endast fått figurera i sådana scener, där han står på höjdpunkten av sig själv. Få torde känna sig nöjda med det svaret. Man reser spontant kravet, att även den andra sidan — baksidan — skall vara med. Detta innebär emellertid, att man fordrar, inte bara att de drag som sammansätta en diktgestalt skola ha täckning i verkligheten, utan också att alla *väsentliga* drag hos den representerade människotypen skola återges. Och därmed ställes vi inför ett urvalsproblem — ty vad menas egentligen med »väsentliga» drag? Det är en fråga, på vilken svaret, såvitt jag kan förstå, i viss mån alltid måste bli godtyckligt. Man lär aldrig kunna i strikt mening överbevisa någon om att den ena eller andra urvalsnormen är den riktiga. Hålla vi oss till vad som i praktiken förefaller rimligt, synas emellertid två möjligheter stå öppna; man skulle kunna kalla dem för kvantitets- och kvalitetssynpunkten. Enligt den förra är en beteendemodell förtjänt av större uppmärksamhet, ju vanligare den är hos den skildrade människan. Om en människotyp i regel visar sig blid och undfallande och endast sällan biter ifrån sig, skulle alltså en författare ha rätt att nonchalera de enstaka fallen av självhävdelse och framställa sin hjälte som genomgående benägen att vända andra kinden till. Enligt den

2 Som synes talar jag bara om granskningen av färdiga karaktärsteckningar; den psykologiska frågan, hur en förf. går till väga, när han skapar sina gestalter, faller helt utanför mitt ämne.

senare måste man taga hänsyn till i *vilka* situationer en person uppträder på det ena eller andra sättet. Om en kategori människor brukar ge efter i fråga om småsaker — d. v. s. för det mesta — men vet att energiskt och hårdhänt tillvarataga sina intressen, när det gäller viktiga ting, har man alltså inte lov att låta romanfigurer, som skola få passera som representanter för denna typ, endast vända sin fogliga vardagsuppsyn mot läsaren.

Vettigast förefaller väl en syntes av de bägge principerna vara, och vid detta resultat må undersökningen här stanna, även om det i och för sig är klart, att formeln skulle behöva preciseras och utbyggas åtskilligt — sålunda har det ju lämnats alldeles obestämt, vad som skall menas med »viktiga ting» och inte heller har jag berört frågan, hur man skall fastställa karaktärerna hos verklighetens människor; ett problem, som nog tål att diskuteras en hel del. För det följande resonemanget synas emellertid andra uppgifter angelägnare. De största svårigheterna torde återstå.

Hela den hittillsvarande tankegången har ju byggt på förutsättningen, att vissa situationer regelbundet återkomma. Det sades, att man i erfarenheten kunnat finna, att personer som i situationen a uppföra sig på sättet α , i situationen b vanligen reagera på sättet β . Men nu är i själva verket aldrig eller så gott som aldrig två situationer exakt lika. Redan naturvetenskapen möter detta problem. Då det t. ex. heter, att man vid en försöksserie låtit en enda faktor variera men i övrigt bibehållit alla betingelser oförändrade, så är, som påpekats, uttrycket med största säkerhet elliptiskt.³ Det finns en mängd omständigheter såsom solstånd, väderlek och planetläge, som man i de flesta fall helt enkelt bortser ifrån, så att experimentet säges äga rum under »oförändrade betingelser», hur mycket de än skiftat. (Naturligtvis finnas också experiment, vid vilka de nämnda faktorerna spela en erkänd roll, men vid dem äro i stället andra omständigheter likgiltiga.) Naturvetenskapen kan nu på grundval av en vidsträckt erfarenhet med stor sannolikhet avgöra, vad som skall räknas som *quantité négligeable* och vad som inte skall göra det. Men då det gäller mänskliga förhållanden ställer sig saken ofta svårare. Vi kan se på ett av de tidigare anförda exemplen på korrelationer.

3 Se t. ex. Eino Kaila: *Den mänskliga kunskapen*, sid. 115 ff.

Det hette, att om en person utsättes för en svår förödmjukelse, så uppträder han efteråt gärna aggressivt: han är mån om att låta det bett han erhållit, gå vidare i ett slags makaber gömma-ringen-lek. Men vad menas nu med en »svår förödmjukelse» och ett »aggressivt uppträdande»? Uppenbarligen är det ord, som täcka en ganska skiftande flora av upplevelser och beteenden, vartill kommer att samma sak den ena gången kan anses förtjänt av beteckningen förödmjukelse eller aggression, den andra inte. En örfil har helt olika förödmjukelsekapacitet, allteftersom den utdelas mellan pojkar eller mellan vuxna, ett sätt att uttrycka sitt misshag, som i ett kaserlogement är normalt och knappt det, skulle på en diplomatkongress anses som en enastående förolämpning o. s. v. Det behöver inte ens vara fråga om olika sociala miljöer eller åldersstadier. Det kan t. ex. tänkas, att individen A i sin samvaro med B använder och tolererar stickord, som han skulle taga mycket allvarligt om de förekomme i hans umgänge med C — detta även om B och C tillhöra samma sociala skikt och i övrigt synas stå på ungefär lika intim fot med A. Man säger, att det råder »olika ton» inom de bägge förhållandena: orden ha inte samma emotionella innebörd, när de utsägas av den ene och av den andre. Emellertid är det ju klart, att man här lätt hamnar i en cirkel: av det faktum att en person inte reagerar på förmodat sätt, frestas man sluta, att han inte känt sig maltraherad, och lyckas så bevara schemat förödmjukelse-aggression obefläckat.

Allt som allt torde det vara uppenbart, att bortskalandet av adiafora kräver en ingående erfarenhet av miljöer och relationer — ibland kanske endast en individuell utfrågning av de engagerade kan lära oss, vilka förändringar i ramen kring en händelse som är av betydelse och vilka som kunna nonchaleras.

Och när det gäller bedömningen av litterära karaktärer står ju en sådan erfarenhet ofta inte till buds. Diktens gestalter kunna röra sig i miljöer, som äro oss helt främmande. De isländska sagorna t. ex. bruka få höga lovord för sin människoskildring, men det primitiva ättesamhälle, vari deras hjältar leva och verka, har för länge sedan uppslukats av tiden och kan inte återuppväckas; det betyder att vi sakna möjlighet att jämföra sagoperso-

nernas sätt att reagera i olika lägen med verkliga personer. Det grundolika sociala sammanhanget gör, att vi aldrig om en modern människa, d. v. s. en människa som vi kunna studera utan litteraturens medium, ha rätt att säga, att hon befinner sig i samma läge som en fornisländsk hjälte. Och därmed måste, så länge vi vilja hålla fast vid det vetenskapliga sanningskriteriet, alla yttranden om graden av realism i sagornas karaktärsskildringar bli osäkra. Man har svårt att bedöma, hur pass verklighetstrogen en psykologi är, när man inte känner den verklighet, den skall vara trogen mot. Sålunda kan man väl lugnt utgå från att en presentation vid ett hov inte är samma sak på Stockholms slott anno 1955 och på jarl Erik Hakonssons gård omkr. år 1000. Men hur stor är skillnaden? Vi äro väl i allmänhet beredda att under hänvisning till olikheten låta Gunnlaug Ormstungas uppträdande, vilket vid en modern cour endast skulle kunna rubriceras som sinnesförvirrat, passera som ett utslag av sturskhet och dumdristighet. Men är nu inte detta godtycke? Vi ha ingen erfarenhet, som tillåter oss säga, att hans sätt att utan nämnvärd provokation slunga förolämpningar i ansiktet på sin mäktige värd, verkligen faller inom den normala fräckhetens rayon. Om läsaren ändå utan tvekan placerar det där, så torde detta till inte oväsentlig del bero på att Gunnlaugs leverne i övrigt visserligen tyckes oss vittna om en mindre vanlig styvsinhet och oräddhet men inte vara präglad av direkt abnormitet. Det skulle alltså varit en inkonsekvens, om han plötsligt fått uppträda på ett sätt, som visade brist inte bara på vett utan också på vettighet. Men detta betyder, att vi tolka för oss obekanta situationer så, att de diktade figurernas reaktioner skola passa ihop sinsemellan — så att det, som man ibland säger, blir sammanhang i karaktären. Handlingarna bedöms inte efter situationerna utan situationerna efter handlingarna — inte att undra på då, om man får puzzlet att gå ihop! Hur Gunnlaug än i ett visst läge betedde sig, skulle man enligt detta sätt att resonera kunna »bevisa», att hans uppförande var precis vad man på grundval av erfarenheten kunde vänta av en person med hans psykiska konstitution. Att denna helgarderade lek med ord inte har någonting med empirisk prövning att göra, är påtagligt.

En enda möjlighet till kontroll enligt vanliga normer synes då återstå: att

jämföra olika personers handlingssätt för att på den vägen få fram de be-
hövliga korrelationerna och bli i stånd att säga, vilket beteende som är san-
nolikt i situationen b, om man i situationen a betett sig på sättet a. Även
bortsett från att det material, som står till förfogande, torde vara väl knappt
för att tjäna som underlag för vederhäftiga generaliseringar, förefaller
emellertid denna metod ganska suspekt. Den vilar på ett skäligen bräckligt
antagande, nämligen att det inte är troligt, att flertalet personskildringar
skola ha snedvridits i samma riktning. Och nu finns det ju någonting som
heter litterära konventioner. Människorna i 1600-talets herdelitteratur
uppträda på ett påfallande enhetligt sätt, i det att deras alltuppslukande in-
tresse är kärleken — eller möjligen begäret att uttrycka denna kärlek på ett
så smäktande och raffinerat sätt som möjligt. Nu är man ju allmänt överens
om att fränkänna genren psykologisk realism under hänvisning till att
människan i alla tider varit försedd inte bara med hjärta utan också med
bl. a. mage. Men onekligen skulle det vara möjligt att konstruera en nor-
malherde; det skulle t. o. m. vara betydligt lättare än att åstadkomma en
normalislänning på grundval av sagolitteraturen. Samstämmighet mellan
olika författare ger alltså ingen sanningsgaranti. Man kan inte *a priori* ute-
sluta möjligheten, att de anonyma diktarna på det gamla Island i lydnad
mot en härskande smakriktning ganska konsekvent gjort sina landsmän
t. ex. stridslystnare och ärekärare än de i verkligheten voro.

Ett annat exempel må ytterligare förtydliga dilemmat. Hur skola vi ka-
raktäreologiskt värdera reaktionerna hos en prins i ett något obestämt för-
flutet, när en vålnad presenterar sig som hans avlidne fader och förklarar
sig ha blivit mördad av hans farbroder? Vittnar det om patologisk tvivel-
sjuka att börja grubbla på om vålnaden verkligen är den autentiske fadern
och inte en gyckelbild utsänd från helvetet för att locka honom till illdåd?
Eller är det tvärtom sunt och normalt att ställa sig den frågan, besinnande
att »satan mäktar fager skepnad taga»? Skulle det rentav tyda på en an-
märkningsvärd impulsivitet eller blodtörst, ifall han omedelbart och utan
att tveka gick i författning om att hämnas? Erfarenheten ger oss intet stöd;
vi ha ingen på observationer byggande statistik, som underrättar oss om

hur prinsar eller ens vanliga människor bruka göra i sådana situationer. Fältet lämnas sålunda fritt för var och en att tolka stället i enlighet med sin helhetsuppfattning av Hamlets karaktär, d. v. s. att begagna sig av vår okunnighet om vad som är normalt att göra i den refererade situationen, till att dekretera, att Hamlets beteende där avslöjar samma normalitet eller abnormitet, som präglar hans övriga vandel. Det är återigen samma räknestycke, där överensstämmelsen med facit blir automatisk, eftersom man kan justera siffrorna efter den önskade slutsumman: en sammanhängande och »sann» karaktär. Man konstruerar verkligheten, så att den skall passa till karaktären och påpekar därefter gripen, hur verklighetstrogen denna är. (Något mera komplicerat blir det naturligtvis, om man menar att olika tendenser brottas om herraväldet över en människa; i princip förändras dock ingenting, eftersom de olika scenerna i så fall illustrera kampen.)

I Hamlet är ju inte bara den allmänna miljön främmande utan också den speciella situationen unik eller åtminstone mycket sällsynt, och vi kunna tänka oss moderna och välbekanta miljöer, i vilka händelseutvecklingen omöjliggör en karaktärologisk verklighetskontroll enligt angiven metod. Vilken effekt får det t. ex. rimligen på en liten kuschad tjänsteman, om han plötsligt befinner sig i besittning av en övernaturlig förmåga såsom att gå genom väggar? (Exemplet är hämtat från en av Marcel Aymés fantastiska noveller.) Är det troligt, att hans fantasi och plasticitet inte räcka till för att han skall göra bruk av sin gåva? Eller kommer han att förvandlas till en förbrytare, en ogripbar inbrottstjuv? Eller kanske till en pornografisk hyena, en »väggittare»? Och hur kommer förändringen att påverka hans inställning till andra människor? Kommer den att känslomässigt isolera honom och få honom att uppleva sig själv som en varelse utanför den sociala gemenskapen? Naturligtvis kan man inordna det hela under en allmän rubrik och säga, att berättelsen handlar om en obetydlig man som plötsligt blir mäktig — är ett slags Jeppe-paa-Bjerget-historia, i vilken den feodale baronen tidsenligt ersatts med en science (eller snarare medical) fiction. Men det skulle likväl inte tjäna mycket till att gå på jakt efter småborgare, som plötsligt blivit rika eller vunnit ställning och inflytande i spåren av någon

politisk omvälvning. Ett studium av deras reaktioner skulle inte ge oss rätt att fälla något omdöme om den psykologiska sanningshalten i Aymés novell, ty det är trots allt något ganska annat att vinna på lotteri e. d. och att bli utrustad med en enastående färdighet av detta slag, och vi kunna inte veta, om inte skillnaden är av väsentlig psykologisk betydelse.

Jag har hittills i komplexet situation-beteende uteslutande uppehållit mig vid de svårigheter, som ligga på situationssidan. Men även beteendele- det kan lägga hinder i vägen för en granskning enligt den skisserade meto- den.

Vi kunna, ifall de situationer vari en diktad gestalt figurerar, äro välbe- kanta, säga att hans uppförande är sannolikt, om han handlar på samma sätt som de flesta, vilka i en rad andra situationer av utslagsvärde handla liksom han, och omvänt att det är osannolikt, om han utan närmare moti- vering får bryta det beteendeschema han eljest följer, t. ex. om en person, vilken skildrats som representant för en tung och allvarlig typ, utan var- ning eller förklaring börjar manifesterar sig som yr och lättsinnig — låt oss säga om ingenjör Planertz tar sig före att gästspela i Gösta Berlings roll. Men vad kunna vi säga, om en romanhjärte genomgående uppträder på ett sätt, varav vi inte ha tillräcklig erfarenhet? Ingenting, tycks det. Det san- ningskriterium, vi här arbeta med, blir med nödvändighet inriktat på det normala, det vardagliga. Dess användbarhet beror av om den figur, som skall granskas, vid åtminstone något tillfälle av tillräcklig vikt uppträder så, att man under hänvisning till erfarenheten kan säga, att de som i detta läge reagera så som han gör, i andra lägen *bruka* förhålla sig på ett visst, angiv- bart sätt. Den som inte på någon särskiljande punkt följer samma beten- deschema som en större grupp, går inte att inordna i något korrelations- schema och blir alltså omöjlig att få grepp om med denna metod.

Och nu äro ju faktiskt en rad av världslitteraturens stora gestalter såda- na, att vi skulle känna oss ytterst förvånade, om vi mötte deras likar utanför bokpärmarna. Den allmänmänsklighet som ofta säges tillkomma dem, in- nebär i varje fall inte genomsnittsmänsklighet; det torde inte råda någon tvekan om att Pegasos är den medlem av faunan, vars avkomma visar den

största mutationsrikedomen.

Summera vi till detta, vad som förut konstaterats beträffande situationsproblemet, måste resultatet tydligen bli, att vi få en stor grupp av karaktärsteckningar, om vilka det varken kan sägas, att de äro sanna eller att de äro falska. Och detta har i sin tur vittgående konsekvenser.

Då vi beteckna en förf. som en god eller dålig människoskildrare, torde denna värdering vara oskiljaktigt förbunden med ett omdöme om sanningshalten i hans psykologi. (Även om man menar, att en värdering bara är ett känslouttryck, så får det ju tagas som ett faktum, att vissa känslor äro sammankopplade med vissa föreställningar och omdömen.) Kanske krävs det mer än »sanning» för att vi skola prisa människoframställningen i en bok, t. ex. åskådlighet och pregnans — det är en estetisk fråga, som jag inte vill gå in på — men under alla omständigheter synes det klart att »sanning» är ett *sine qua non*. Vi uppfatta det utan vidare som en absurditet, om någon förklarar, att en förf. är en ypperlig personskildrare men att alla hans karaktärsteckningar äro förljugna. Vad »sanning» än må betyda i detta sammanhang, så är det någonting som måste föreligga, ifall vi skola ge överbetyg åt en förf.:s förmåga att skapa människor. Om en personskildring inte kan tilläggas något sanningsvärde (d. v. s. varken visas vara sann eller falsk), undandrar den sig alltså i det väsentliga en bedömning. Vi kunna möjligen säga, att den är dålig — om den är suddig och vag i konturerna — men aldrig, att den är bra. Man behöver väl knappast framhålla, hur dåligt detta stämmer med litteraturkritikens praxis. Det blir t. ex. omöjligt att från denna utgångspunkt förklara det faktum, att Hamletgestalten allmänt beundras — och beundras just för träffsäkerheten och djupögdheten i sin psykologi. Vill man hålla fast vid det empiriska sanningskriteriet, måste det alltså ytterligare omformuleras.

Och nu finns det verkligen ännu en reträttlinje. Man kan hävda, att dikters stora särlingar ständigt avvika från det normala åt något bestämt håll. Deras egenart skulle alltså bero på att någon eller några egenskaper hos dem vore starkare utpräglade än hos livets ordinära trafikanter. De skulle öka vår människokunskap — det sägs ju ofta, att den stora litteraturen gör

det — genom att framställa vissa drag eller sammandrag i förstoring och renodling; det skulle vara ungefär samma fenomen, som när karikatyren ger en bättre bild av det för ett ansikte specifika, än vad en exakt avbildning skulle kunna göra.

Emellertid måste det för det första anmärkas, att denna utväg ju i huvudsak endast kan rädda de gestalter, som uppträda i för oss någorlunda bekanta situationer. Om vi inte veta, vad den ena eller andra reaktionen i ett visst läge egentligen avslöjar om den reagerande, d. v. s. inte kunna få något säkert besked om hur hans karaktär ser ut, så kan denna givetvis omöjligen fungera som pedagogisk karikatyr. Visserligen skulle man i något fall kunna tänka sig, att även situationen fattas som en stegring eller turnering av för läsaren välbekanta förhållanden. Så möjligen i Aymés nyssnämnda novell. Förmågan att gå genom väggar skulle kunna tolkas som en symbol för faktiskt förekommande slag av makt (inclusive talang), och skulle alltså peka på de våldligheter, tillfället förmår väcka till liv i varje människosjäl; kanske också på den lust till förbjudna och farliga ting, som ligger latent t. o. m. hos den mest undergivne och prudentlige lille tjänsteman.

Men detta är ju ett undantag. I regel kunna vi, även med uppgivande av kravet på bokstavlig verklighetsöverensstämmelse, inte på det här sättet reducera det obekanta till välbekant.

Vidare kan det inte överskylas, att den tråd som förbinder en karaktärsteckning med verkligheten, kommer att bli mycket skör. Det mänskliga psyket är inte någon maskin, där man kan ändra en del i tryggt medvetande om att resten i på vad den ankommer skall fortsätta att fungera som förut. Hur bristfärdigt tunn realitetsanknytningen i själva verket är, må demonstreras med ett konkret exempel. Och då jag nyss talade om karikatyrer, kan det ju vara lämpligt att hämta det från en förf., som själv betecknat sina gestalter som karikatyrer: Hjalmar Bergman.

Det mest kända av hans Bergslagstroll, värdshusvärden och allroundaffärsmannen H. H. Markurell, är inte bara förbluffande till sitt yttre utan också paradoxal till sitt inre, i det att han med en Esaus rödludna primitivi-

tet förbinder en Jakobs måttlösa och subtila faderskärlek. Sin psykologiska höjdpunkt når hans historia, då han får veta, att den avgudade sonen är en frukt av hans hustrus otrohet. Det är en utmaning mot allt vad han har av animal stolthet, och han reagerar också med ett utbrott, som i elementär våldsamhet torde äga få motsvarigheter inom världslitteraturen. Men till slut segrar ändå känslan för »sonen»: den affekt, som vuxit upp på instinkt-mässig biologisk grundval, har blivit stark nog att uthärda det avgörande provet och utan stöd av alla blodsband leva vidare som ren tillgivenhet för en annan, fristående individ.

Vad blir nu kvar av detta, om vi dämpa ner stormen till vattenglasformat? De allmänna satser, som Markurell skulle kunna illustrera, bli väl främst den ytterligt banala, att finare och grövre känslor kunna förekomma bredvid varandra hos samma person samt den kanske något mindre banala men dock sedan länge bekanta, att en känsla kan frigöra sig från den grundval, på vilken den utvecklats, och fortsätta att existera som självständig makt. Vi kunna mycket lätt tänka oss dem åskådliggjorda, inte av ursprungsmänniskan Markurell utan av en mera vardaglig, halvkonventionell typ — en lite klumpig, inte särskilt hänsynsfull figur, som dock på en punkt visar takt och osjälviskhet. Skall man då säga, att denne andre är en diminutivform av Markurell? Det förefaller mig att ta emot. En storm, som bara förmår röra upp ett vattenglas, är ingen storm, en Markurell i pastellfärger är ingen Markurell. Det som skapar hans egenart, den specifika »markurelliteten», är just de väldiga spänningarna inom honom, måttlösheten, den överströmmande vitaliteten. Kvantitetsförhållandena ha slagit över i kvalitet.

Någon omedelbar likhet, d. v. s. någon likhet som av sig själv faller oss i ögonen, föreligger alltså inte mellan Markurell och en genomsnittsmänniska av antytt slag; man kan konstruera fram en parallellitet men upplever dem inte spontant som besläktade.

För det andra säger det förhållandet, att vissa allmänna formler kunna tillämpas både på Hjalmar Bergmans skapelse och på människor ur erfarenheten, ingenting om möjligheten av fenomenet Harald Hilding Marku-

rell. Ty den härvidlag avgörande frågan är just, om nivåskillnaderna i vardagsmänniskans själsliv kunna kompareras så som skett: om en individ på samma gång kan vara av det stoff som poeter och som millionärer göras av.

Och för det tredje veta vi ju, även om det förutsättes, att en dylik andlig brokighet är möjlig, inte vilket konkret uppförande som i det ena eller det andra fallet kommer att följa ur den. Är det t. ex. rimligt, att en så elementär varelse som Markurell skall avhålla sig från våldshandlingar mot sin hustru, när han får reda på hennes otrohet? Eller är det sannolikt, att han med sin egen taktlöshet och flodhästhud skall vara så känslig för sonens societetsfähighet? Svaret kan, om man litar till vetenskapens verifikationsmetoder, endast bli ett frågetecken (såvida man inte föredrar att förklara frågorna meningslösa). Någon kontroll av Hjalmar Bergmans skapelse nås alltså inte på denna väg. Vi komma inte fram till just Markurell blott genom att förstora vissa drag hos någon erfarenhetsmässigt känd människotyp eller över huvud taget genom några mekaniska, d. v. s. av alla människor utförbara, operationer. Men endast om detta varit möjligt, skulle man kunnat utföra en verklig prövning av den diktade figuren. Då hade man punkt för punkt kunnat gå igenom Markurells uppförande och undersöka, om operationerna äro korrekt gjorda, ungefär som man, ifall någon haft till uppgift att räkna ut kvadratrötterna till ett visst avsnitt av talserien, efteråt led för led kan kontrollera, om han gått riktigt till väga. Nu få vi emellertid nöja oss med att konstatera, att Markurell förefaller lika svår att få grepp om inom filosofien som inom ekonomin. Vi kunna säga, att hos honom vissa även hos vardagsmänniskor förekommande drag äro överbetonade, men vi kunna inte säga, om en dylik överbetoning ifall den mötte i verkligheten, skulle resultera i en Markurell n:r 2 eller ej.

Med detta har jag naturligtvis inte velat förneka, att litterära gestalter av den extraordinära typen kunna ha ett pedagogiskt värde genom att fästa uppmärksamheten på företeelser eller sammanhang, som möta också i erfarenhetens värld, ungefär som man kan fästa uppmärksamheten på otacksamheten hos ett arbete genom att kalla det ett Sisyfosarbete. Men därav följer inte att vi kunna konstruera en Markurell genom att komparera de

aktuella sidorna hos vardagsmänniskor mer än vad vi kunna konstruera Si-syfosmyten genom att komparera t. ex. en fransk konseljpresidents strävan att hålla samman sitt regeringsunderlag.

Intressant är här, att denna ogenomskinlighet hos relationerna till iakttagelsematerialet rentav tycks vara ett villkor för att en klart verklighetsavvikande diktgestalt skall prisas för sin inre sanning. Det framgår, om man tänker t. ex. på sådana figurer som missromanernas ända in i märgen renhjärtade hjältinnor. Dessa uppvisa utan tvekan egenskaper, som existera i verkligheten, om också inte i sådan koncentration — kyskhet, trofasthet, medlidsamhet etc. — och det är också lätt att säga, hur man på erfarenhetens grundval skall kunna konstruera deras karaktärer: genom att stegra dessa drag och undertrycka andra. De kunna framställas nästan mekaniskt — också i det avseendet uppfylla de alltså en victoriansk önskedröm — och det betyder ju, att deras förhållande till verkligheten utan svårighet kan kontrolleras. Man behöver inte passera några fantasins dunkla vindlingar för att nå från råmaterialet till den färdiga varan. Likväl ha dessa sköna damer inte lyckats beveka litteraturkritiken; det hör avgjort till god ton att kalla dem osannolika, orealistiska o. s. v.

Det synes alltså vara omöjligt att med hjälp av något slags »stegrings-» eller »karikatyrkriterium» rättfärdiga påståendet, att figurer av det slag som fylla Hjalmar Bergmans böcker äga psykologisk sanning — detta ehuru det just är för sin psykologiska djupblick Bergman i första hand brukar berömmas. Dessa onormala litteraturinnevånare sägas vara sanna, endast om de avvika från genomsnittsmänniskan på ett så komplicerat sätt, att vi inte kunna ange någon framställningsformel för dem, m. a. o. endast om de äro frukten av en skapande diktarfantasi — och då äro vi inte i stånd att pröva deras sanningshalt genom att jämföra dem med deras förebilder i verkligheten. Dock får man givetvis inte tolka detta påstående så, att en dylik okontrollerbarhet skulle vara tillräcklig för att figurerna skulle bli sanna. »Endast om» får inte utläsas »om och endast om». Det vore alltför enkelt, om en romanfigur endast behövde vara olik allt vi påträffat i verkligheten för att anses äga inre sanning. Också inom det okontrollerbaras do-

män skilja vi (d. v. s. språkbruket) på sant och falskt.

Påpekas bör också, att Markurell ingalunda är det mest konfunderande exempel jag kunde ha valt. Det synes hos honom trots allt någorlunda klart, vilka vardagsegenskaper som stegrats och vilka som krympts ner. Men så är knappast fallet överallt. Låt oss t. ex. — för att gå till en förf. som haft stor betydelse för Hjalmar Bergman — se på Svidrigajlov i Dostojevskis *Brott och Straff*!. Han får under romanens lopp säga många sällsamma ting, men det är ändå en replik av honom, som har en alldeles särskild ohygglighetens lyskraft och som i läsarens minne gärna vill dominera hela bilden. »Vi föreställer oss», förklarar han, »evigheten som en idé, som är omöjlig att fatta, som något väldigt, kolossalt! Men varför måste det absolut vara något kolossalt? Och plötsligt, tänk er det, finns det i stället för allt detta bara en liten skrubb, något i stil med en bastu på landet, som är inrökt och där det kryper spindlar i alla hörn, och det är nu hela evigheten.» Naturligtvis rymmer Svidrigajlovs personlighet också drag, som inte komma fram i denna makabra tankelek — så är han ju offer för en erotisk besatthet — men den uttrycker dock något väsentligt hos honom; det som framförallt gör honom till den egenartade och kusliga varelse han är. Det är, förefaller det mig, samma sida hos honom, som kommer till tals, när han förvandlar sitt självmord till en schabbig och nästan fnittrig historia — ett skott genom huvudet av olycklig kärlek, helt romantiskt, men avfyrat under raljant konversation med en vaktpost, som när han anar vart det bär hän, blir djupt bekymrad inför utsikten till ett så opassande beteende på offentlig plats.

Problemet skulle alltså nu vara, vilka företeelser på normalplanet som vi här möta i intensifierad upplaga. Jag behöver dock inte ge mig i kast med det; vad som i detta sammanhang betyder något, är bara, att det *är* ett problem. Vilken lösning man än stannar vid, bör man kunna enas om att den inte är självklar; att det finns utrymme för delade meningar och subtila diskussioner.

Jag summerar för överskådlighetens skull de hittillsvarande resonemangen:

1. En litterär gestalt har knappast någonsin fullständig täckning i verkligheten, då dess öden och upplevelser alltid till någon del torde vara en fantasiskapelse. Likväl kan man tänka sig omständigheter, under vilka en dylik personteckning må sägas stödja sig på erfarenheten — nämligen ifall den går att upplösa i en rad empiriskt konstaterade beteendekorrelationer. Till beteende räknas givetvis då också tal (»verbalt beteende»). En svårighet anknyter till det för fastställandet av korrelationer oundgängliga begreppet »samma situation», då en fullständig upprepning väl knappast förekommer i verkligheten. Emellertid torde erfarenheten ha visat, att man kan tillåta en viss variationsrayon, inom vilken två situationer räknas som identiska.

2. Huruvida gestalter, som uppfylla det ovannämnda kravet, verkligen förekomma inom litteraturen, har inte diskuterats; det har endast varit fråga om en ren konstruktion för att visa, att en empirisk verifikation av en skönlitterär karaktärsteckning inte är otänkbar. Säkert synes emellertid, att den sanningsdefinition, vi på detta sätt få, är för trång för att motsvara litteraturkritikens faktiska språkbruk. Ty:

A. Åtskilliga gestalter, som de flesta torde vara eniga om att tillerkänna »psykologisk sanning» eller » trovärdighet», ifall dessa och besläktade epitet över huvud taget skola användas i litterära sammanhang, röra sig i för oss främmande miljöer, d. v. s. de uppträda i situationer, som inte falla inom den variationsrayon, erfarenheten gett oss rätt att tillåta: vi kunna om dem sällan eller aldrig säga, att de befinna sig i samma läge som en människa, vilken vi kunna iakttaga i verkligheten. Likaså torde det strida mot språkvanorna att avstå från allt tal om psykologisk sannolikhet och osannolikhet i fantastiska romaner.

B. Även om situationerna äro bekanta, kunna diktfigurernas beteenden vara sådana, att en direkt kontroll genom jämförelse med verkligheten omöjliggöres. Antag, att det på grundval av observationer kan fastslås, att om någon i situationen a uppfört sig på sättet α , så uppför han sig sannolikt på sättet β i situationen b — vi ha då rätt att säga, att det är osannolikt, att han skall reagera på sättet γ i b. Uppför han sig däremot inte i någon situa-

tion av utslagsvärde på ett för oss bekant sätt — eller i alla fall inte på något sätt som är tillräckligt vanligt för att tjäna som underlag för statistik — så ha vi inte rätt att säga någonting alls. Likväl visa många av världslitteraturens stora diktgestalter just ett sådant egenartat beteendemönster.

C. Inte heller går det att »rädda» sannolikheten hos dessa särlingar genom att säga, att de avvika från någon i erfarenheten given människotyp i viss bestämd riktning, så att man skulle kunna kontrollera trovärdigheten i deras beteende genom att underkasta ett på empirisk väg hopsamlat material bearbetning enligt någorlunda exakt angivbar metod — t. ex. förstärka vissa egenskaper och försvaga andra — och se efter, om det resultat man på denna väg får fram, stämmer med den bild förf. tecknat. Vi veta nämligen inte *a priori*, vilka konsekvenser en förändring på en eller ett par punkter får för den psykiska helhetsstrukturen, lika litet som vi utan stöd av erfarenheten kunna uttala oss om vilka förändringar som över huvud taget äro möjliga. Att ingreppens verkningar inte skola bli isolerade utan komma att sträcka sig över hela personligheten är i varje fall rimligt att utgå ifrån och detta gör allt tal om kontroll illusoriskt; vi måste medge, att om en viss egenskap hos en vardagsmänniska stegras, så kan denna förändring i sitt släptåg få andra, så att en helt ny karaktärsbild uppstår, men hurudan denna nya karaktär skall bli, kunna vi inte sia om, så länge vi inte i verkligheten studerat ett — inte alltför litet — antal individer, som uppvisa en stegring på den aktuella punkten. Dessutom kan det stundom vara svårt att säga, vilka sidor hos det verkliga livets människor det egentligen är, som skulle blivit föremål för en litterär komparation.

Härmed har jag naturligtvis inte velat förneka, att litterära gestalter av det diskuterade slaget — sådana som vi t. ex. möta hos Dostojevski och Hjalmar Bergman — kunna öka vår människokunskap genom att rikta blicken på tendenser och drag, som annars kanske skulle undgått uppmärksamheten. Men denna förbindelse med verkligheten går inte att lägga till grund för en empirisk prövning av deras sanningsvärde.

Slutsatsen blir alltså: *Vårt sätt att använda orden »sann» och »falsk» och besläktade termer i fråga om litterära karaktärsteckningar kan inte bringas i sam-*

klang med det empiriska sanningskriteriets normer.

Återstår två möjligheter:

Orden användas fullkomligt godtyckligt utan några som helst regler och

De användas enligt någon annan regel än inom vetenskapen och vardagsspråket.

Man behöver nu knappast tillhöra litteraturkritikernas skrå för att omedelbart ställa sig avvisande till det första alternativet. Det är förvisso inte en slump, att jag finner beteckningen »sann» passa bättre på Dostojevskis gestalter och beteckningen »falsk» bättre på Sigge Starks. Både mig någon förläggare kasta om betygsättningen, skulle jag förnimma ett starkt inre motstånd. Sedan är det naturligtvis ett faktum, att inte alla äro eniga om när det ena eller det andra ordet bör komma till användning. Personligen kan jag t. ex. omöjligen finna annat än att Lars Ahlins romanfigurer äro orimliga och artificiella, ett slags diktens provrörsbarn, medan av recensio- nerna att döma litteraturspecialisterna i regel tycka mycket annorlunda. Men själva det förhållandet, att man kan tvista, och tvista med hetta, i frå- gor av denna typ, visar att det inte är på måfå man intar den ena eller andra ståndpunkten. Kanske rentav det exempel på avvikande mening jag för ett ögonblick sedan gav, hos någon läsare kan framkalla ansatsen till en affekt- betonad reaktion och sålunda förse honom med ett omedelbart belägg för att det hela inte är en likgiltig uttryckssak. Om vårt temperament skall kunna sättas i rörelse, måste orden verkligen säga oss något, vilket betyder detsamma som att det finns en norm för deras användning. Och vad det är för norm har jag egentligen redan antytt, då jag talade om att »förnimma ett starkt inre motstånd» mot att i ett givet fall kasta om epitetet »sann» och »falsk»: det är fråga om känslor, som gestalterna väcka. Vi komma alltså fram till definitionen: »Sann» (*» trovärdig etc.*) *kallas en litterär gestalt, om den hos läsaren förmår väcka en känsla av viss typ.*

Beskedet kan tyckas magert. Man frågar sig ovillkorligen: vad för slags känsla? Och nu är ju visserligen introspektiva känslanalyser en från ve- tenskaplig synpunkt suspekt historia, men så mycket vågar man kanske

ändå under hänvisning till språkbruket säga, som att det torde röra sig om en upplevelse vilken åtminstone påminner om den vi ha, när vi i andra sammanhang konstatera, att någonting är sant — alltså om en evidensupplevelse. Ett visst stöd för denna uppfattning utgör det inte sällan förekommande talet om »inre nödvändighet» hos en diktgestalt. En nödvändig sats är ju en sann sats (närmare bestämt en av logiska skäl sann sats), men förbindelsen mellan de båda begreppen är inte så iögonfallande, att det ena uttrycket med säkerhet kan sägas ha uppstått som en variation på det andra; lika nära till hands ligger det att tolka dem som två självständigt uppkomna försök att formulera samma upplevelse, vilken då till följd av denna dubbla rubriksättning med större säkerhet kan förläggas till den av språket utpekade rayonen. Ännu större intresse har måhända förekomsten av ordet »logisk» i omdömen om litteratur, t. ex. i en sådan fras som »X:s utveckling präglas av en obönhörlig inre logik».⁴

Skall betingelserna för känslan i fråga närmare fixeras, är jag benägen att skjuta fram begreppet »inlevbarhet». En människoteckning kallas alltså sann, om det någorlunda genomgående är möjligt att vid läsningen av den erfara psykiska tillstånd, ur vilka det beteende som tillskrives den skildrade personen, spontant tyckes följa (d. v. s. där man själv känner en drift att handla på samma sätt som denne).

Invändas kan, att man med en sådan bestämning kommer in i introspektionens kärrmarker; emellertid är det mig mycket svårt att förstå, hur en läsare på annat sätt än det beskrivna utan att bygga på den yttre erfarenheten kan få en bestämd uppfattning av att sammanbindningen mellan två givna beteendakter är sannolik eller rentav »nödvändig», medan den mellan två andra är osannolik eller orimlig. Kan man inte konstatera, att leden i det förra paret brukas följas åt, blir den enda möjligheten att ge ett svar att pröva saken experimentellt, men det enda försöksobjekt som står läsaren till

4 Jag har med det sagda givetvis inte velat göra gällande, att grunden för den logiska sanningen skulle vara en evidensupplevelse; att en dylik klarhetsupplevelse förekommer, t. ex. när vi inse strukturen av en korrekt uppbyggd slutledningskedja, torde emellertid vara ett faktum.

buds är han själv. Kan han realisera det själstillstånd, som tillskrives den diktade personen, eller — ifall man inte får explicit besked — ett själstillstånd, i vilket han förnimmer tendenser att reagera så som denne gör? Härav beror det, om han (utan hyckleri) skall kalla diktgestalten sann eller ej.

En närmare undersökning av i vilka fall denna inlevbarhet uppträder, synes mera vara uppgift för estetiken än för kunskapsteorin. Ett annat problem, som här också skall lämnas åt sidan, är hur man bör ställa sig till det förhållandet, att olika individer kunna ha delade meningar om vilka gestalter, som skola kallas sanna, alltså — om den framlagda tolkningen är riktig — vilken vikt som bör tilläggas de olika känsloutslagen. Såvitt jag nu kan se blir detta i sista hand en konventionell fråga. Målet för denna undersökning har emellertid väsentligen varit att söka komma underfund med, vilka normer som i praktiken reglera termernas bruk; vad det är som kommer den enskilde att uppfatta den ena diktgestalten som »sann», » trovärdig» etc., den andra som »orimlig» eller »otrolig».

Till slut må också frågas, om känslokriteriet *ensamt* avgör sanningsfrågan. Tydligt är detta inte en nödvändig följd av den föregående undersökningen. I början av min studie uppställdes en annan norm, nämligen den statistiska verklighetsöverensstämmelsen, och efter vad jag kan se är det ingenting som hindrar, att de två kriterierna bestå vid sidan av varandra, så att man med en sann, trovärdig etc. karaktärsteckning menar en som går att lösa upp i en rad genom empirisk iakttagelse säkerställda korrelationer *eller* inger en känsla av sanning. Möjligt är dock också, att denna utbyggnad är onödig, eftersom det rent faktiskt skulle kunna vara så, att känslan av sanning alltid uppträdde, när verklighetsöverensstämmelse förelåg.

Hemmabyarna som idédikt

Algot Werin

Hemmabyarna har undertiteln »Världsbetraktelser i femton kapitel». Hans Larsson har undvikit beteckningen roman, som man sedan ibland har tilllagt boken. Han försökte sig i en egen form, som inte riktigt hörde till någon av de gängse genrerna. Det var vid en tidpunkt då romanen ännu merendels följde traditionen från 1800-talet, innan de revolutionerande och upplösande experimenten hade börjat på allvar.

Sedan gammalt drogs Hans Larsson till dikten. I det brev som han adresserade till Ivar Harrie men aldrig avsånde, och som efter hans död trycktes i *En bok om Hans Larsson*, säger han att han alltid har velat skriva om människor. Han har känt samma lust och behov som Platon. Något har det väl också att betyda för tillkomsten av *Hemmabyarna* och *Idéerna i Stabberup* att han några år tidigare hade levt sig in i de platonska dialogerna och skrivit *Platon och vår tid*. I samma brev säger han för övrigt att berättelser om människor inte ville lyckas för honom så länge han höll sig till den vanliga kronologiska ordningen. Han tror själv att det kom sig av att han då såg människorna utifrån. När han bröt mot den ordningen fick han större frihet, kunde gå in i i människorna, och ut igen. Livsmyllret blev tillgängligare för honom.

I brevets fortsättning framhåller han att *Idéerna i Stabberup* har en annan komposition än i den i *Hemmabyarna*. »Den är egentligen en roman där

hjälten icke är varken Göransson eller någon annan utan en tanke. Det är en idé historia under sex månader — alldeles totalistisk även den. »Per Ståstdräng» åter är ännu en annan kompositionstyp. Den kanske får betraktas som en reträtt till gamla metoder. Jag orkade inte med det fria tankespelet längre.»

Man kan tycka att det finns motsägelse i detta. Hans Larsson fann, då han började på *Hemmabyarna*, att det var lättare för honom att komma fram på en väg som var det fria tankespelets. Men så orkade han inte längre, utan gav sig till att berätta på ett sätt som var mera konventionellt.

I de delvis fragmentariska kommentarer till *Hemmabyarna* som också trycktes i *En bok om Hans Larsson* har han vissa funderingar om tekniken i boken. Av fem översiktligt framställda punkter har den tredje följande lydelse: »Så en teknisk teori. Livsandarna. Förkortningen.» Detta utvecklar han så och framhåller först hur betydelsefullt det var för honom att komma bort från den vanliga kronologiska ordningen, ja från både tids- och rums-kategorien. Han önskade att få vara lika fri som en musiker — »att få tumla in ödena som toner».

Detta är radikala önskningsar, och så långt tänkte han sig inte att gå. Men han nämnde Maeterlinck som exempel på att man i dramat hade sökt komma ur tidens och rummets hårda grepp. Man kunde här ha väntat sig att han hade pekat också på drömspelsdiktaren Strindberg.

»Nå, vi ha ju idéspelen — Faust!» tillägger han, och säger sedan: »På denna punkt stannar jag — tveksam. Ingen skall dock fråntaga mig denna andra värld som är mig lika naturlig och verklig, och som jag vill ha genare, friare väg till — rätt att utan uppställning och arrangemanger eller förberedelser och ursäkter gå över till mitt under prosan.»

Han ville ha en genare väg till »denna andra värld» — det är tydligen detta som avses med nyckelordet »Förkortningen».

Om den världen, som han också kallar »livsandarnas värld», är det utförligt tal i kommentarerna, i kapitlet »Livsandarna». Han kommer här in på den tanke om apokatastasis, om alla människors ursprungliga och slutliga godhet, *restauratio omnium*, som han säger sig ha genomlevt i boken. Här

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

har man ett av grundmotiven i *Hemmabyarna*, kanske det som gjorde sig starkast gällande vid bokens tillkomst. Han fann att han inte kunde *genomtänka* frågorna och så gav han sig till att *genomleva* dem, i kretsen av *Hemmabyarnas* människor, i deras yttervärld och i deras själar. Det är därför han i första kapitlet, som han har gett titeln »Människor», säger: »giv mig människor!» Han upprepar i annan formulering ett ord som han låter sitt alter ego i boken, Holger, fälla på första sidan: »Det finns inga frågor; det finns bara människor.»

Där är givetvis ett motiv till *Hemmabyarna* som är enkelt och klart nog. Hans Larsson kände lusten och behovet att minnas, att komma bort från det orosfyllda nuets värld och vandra i solskenet där nere. Men detta var eller blev inte huvudsaken. Man börjar förstå det när man kommer till de sista kapitlen i boken. I kapitlet »Slungaren» ser *Hemmabyarnas* berättare sig en skön morgon förflyttad till en äng, en bleka, därhemmavid. Han vill inte låta något hända, bara lyssna och ställa sinnet öppet, som de gamla mystikerna gjorde, dessa som nådde dithän att de kände sig vara »alldeles ett med det utsagda Ena». Så drömmer han drömmen om Slungaren. Han ser Gud Fader själv, där han sitter i molnen: han ler och hans leenden är strålar som skjuter ut i rymden och splittras i gnistor av olika färger. Varje gnista är en människosjäl.

»Slungaren och elden» har Hans Larsson antecknat som en av de punkter i kommentarerna som han ville vidareutveckla. Icke filosofiskt, fastän han talar om »Slungarefilosofien», utan fortfarande i det fria tankespelets form. »Människor i gamla tider», säger han här, »ha upplevt och drömt så mycket som vi blivit avtrubbade för.» Han kan inte tro så mycket som de, men han vill följa dem så långt han kan. I det sammanhanget nämner han Irenaeus: det finns en tanke hos honom som han vill ta upp. Tydligen var det fråga om den lära om änden, om utrensandet av det onda och om Gud blivande allt i alla som Irenaeus utvecklade i anslutning till 1 Kor. 15:24–28.

Hans Larsson fann att det denna sköna morgon på hemmagårdens bleka kom med ett stänk som inte hörde till det jordiska solskenet. Det blev en

spricka på himmelen, och genom den kom en metafysisk strimma ... Det är den ljusstrimman som framkallar drömmen om eller visionen av Slungaren och urelden; av honom själv och hans liv blir det inte mera kvar än en gnista och en sekund — »och allt som finns är en enda virvlande eld, och allt är en brusande kaskad av toner, och varje själ är blott en ton och ett skri, och ett helt livs långa lidande är intet annat än en själsklang och ett ögonblick».

En gnista från Slungaren är också den onda svärmodern, hon som berättaren har så svårt att komma på det klara med, just för hennes ondskas skull. Här finner han att han glider hän emot det teodicéernas skär som Holgers skuta låg och trasades sönder på. Och han slutar kapitlet med orden: »Det är icke vår sak att lösa världsgåtan och forska i Slungarens ögon.» Det nästföljande kapitlet börjar han med att säga ifrån att han resignerar: »När man närmar sig honom, Slungaren, så märker man, att han är omgärdad av ett snår av lärdom, mycket värre än törnesnåren kring det sovande slottet. Låt oss vända tillbaka.»

Dock, han spekulerar vidare i sina kommentarer till boken, i kapitlet »Livsandarna». Där säger han sig att det är diktarens uppgift att söka finna livsanden hos en människa, slå sönder skalet som omger den, rena den som i en skärseld, anställa en yttersta dom redan i detta livet. När vi med dikteren fram till att se människorna så, blir endast livsandarna kvar. »Det andra ha vi inte att göra med. Vi ha behövt det, men det har gjort sin tjänst. Då är hela världen blott en själarnas rymd och själarna bli som toner i ett samspel, så att man lyssnar efter den som spelar dem, som gnistor i en eld, så att man ser sig om efter den som slungar dem.»

Hans Larsson vill inte säga att det är så, det kunde de gamla mystikerna och vishetslärarna göra — »men jag säger att det känns så och att vi måste tänka så, och att diktarens jakt att fånga verkligheten aldrig stannar förrän han är mitt inne i vad jag må få lov att kalla Slungarens värld».

Det är denna värld Hans Larsson som diktare vill ha fri väg till — för att när han vill vända tillbaka till »de jordiska kråkvinklarnas trevnad och till byarna och takskäggen och allt smått som passerar i gårdarna».

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

Svärmodern med medusahuvudet har *Hemmabyarnas* berättare svårt att komma till rätta med. Men hon är inte den enda. Spissen, vars verkliga namn är Per Pettersson — han som i de onda varelsernas hierarki fick rangen av sparyhök — blir han heller inte färdig med. För hans skull behövs en skärseld, och Hans Larsson diktar ett »Mellanspel i himlen», där Spissen får uppträda och möta Sven Fiskare, som förbereder honom på hans dotter Kerstins snara ankomst. I denna dotter has Spissen sin point, sin rättspunkt; han skulle inte frukta ens djävulen om denne ville lägga embargo på henne.

Till detta »mellanspel» finns det ett första blyertsutkast på små lösa blad. Över titeln, »Mellanspel i Himlen», står inom parentes anteckningen »Slungaren». På ett av bladen har Hans Larsson under rubriken »Strindbergs dödsdag» påbörjat en dikt på hexameter. Detta skulle kunna tyda på att vi här har ett utkast som ligger före *Hemmabyarna*, vilket dock inte är troligt.

Utkastet är i sin helhet på blankvers. Dessutom finns det två mera utförda fragment av »Mellanspel i himlen», det ena, som är det längsta börjande på prosa, i *Hemmabyarnas* stil, och fortsättande på blankvers, det andra, som verkar mera slutgiltigt, helt på vers.¹ Slutligen finns det på baksidan av ett brev från 1942 en egenhändig renskrift med rubriken »Mellanspel i himlen. Ett drömfragment».

Innehållet är följande:

I de båda äldre fragmenten får man höra Spissen och Sven Fiskare samtala, tills Sven får syn på en figur, som skrider fram i bakgrunden, föregången av ett ljusskimmer. I Fragment 1 kallas han Den ljuse; i Fragment 2 får man hans verkliga namn: Prometheus, och där säger han:

Från urtids tider har jag hört det ordet.
När helst jag såg ett dåd, ett ädelt värv,
och bad om smärtans dop i stridens hetta,
och kände armens kraft och hjärtats svällning,

1 Dessa kallas i det följande Fragment 1 och 2.

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

då är det över mig, när minst man tror det
— och till min tyngsta börda är det vordet.

Vad bryr jag mig om viggars vassa eld,
och mänskors stenar och om hånets skrän,
men: hybris! hybris! — när det ordet skallar
och slungas utav Honom genom rymden,
och ekar tusenfalt från dem därnere,
då skälver jag ... Vad hjälper allt mitt trots,
mitt hjärtas visshet! Kylan når mitt hjärta
och tvekans dimmor stiga ur dess djup.
Så kom det alltid — som en väldig fågel,
som slog omkring mig sina dystra ringar
och skuggade min stig med sina vingar.

Ännu en person visar sig, om vilken Sven i Fragment 1 säger: »Den ser mig ut till vad som helst, den däre. Men farligt fin — det är en herreman». Den fine, som han i fortsättningen kallas, tar artigt hatten av och hälsar den lju-se, och de båda kommer i långt samtal med varandra. I Fragment 2 får man veta att Den fine, sedan också kallad Den svarte, är Mefistofeles; Sven tycker här att han nästan liknar Spissen, men ser värre ut.

Därpå visar sig i Fragment 2 en ängel, och mellan honom, kallad Förste Engeln, och Mefistofeles uppstår en dialog:

Mefistofeles (lyfter på mössan).

Vad ser jag. Herrn utav Utopien själv?
Den unge menar jag, den nye i befälet.
Hur går det undan? Nu finns det att göra.
Att samla jordens får uti en hop
och in fridens lugna fälla föra,
att de må äta snällt sitt sköna hö,
och en gång mätta lägga sig att dö.

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

Förste Engeln.

Nej stopp nu, herre, intet gottköpsskämt
om får och fållor och Utopiens enfald,
den gamla visan som vi tåligt hört.
Den har du lärt av mänskorna därnere,
så dum är du ej själv. Du minns väl regeln,
som Herren satt, om du vill komma här?
Ty han kan ock ha lust, som allom känt,
att pröva ordens udd och fyndigt vett,
och inför tronen får du säga allt
av vett och ovett, allt vad ont du tänker,
att du må hjärtat tömma på allt bittert
och rensa ut ur hålan all dess smuts
och smäda allt vad du förmår — men vittert
och utan lögn — just så var Herrens bud.

Mefistofeles.

Orimligt bud att bjuda Lögnens Förste.
Av skämtare är Herren själv den störste.

Förste Engeln.

På jorden, säger Herren, får du ljuga,
det har han tillstatt, mänskorna till gagn,
att de från dumhets enfald räddas må
och lära arga lister emotstå.
Men han tog undan, just för dessa riken,
att här skall Satan svärja på Logiken.

Mefistofeles.

Så svärjom då — men sant jag säger det,
att nu går härligt till på jordens yta.

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

Mitt elixer gör kurer nu som bäst
och botar dumhet, men, min gud, vad doser!
Ty mänskan blir immun, som var man vet,
förhärdad heter det bland mina gossar,
så har jag stretat, samlat hop i stort
en dunderlögn, en hästkur så man kännern,
har knutit lögnens maskor fina, märk,
med våra tiders konster up to date,
och bundit samman, detta är just knuten,
vad allt vi haft av smånät, gammalt skräp,
föråldrat nu men användbart likväl,
till större hummor, ordnade till en
— ett enda väldigt nät, se där patentet!
System! just så; att nät på nät dem tar,
det ena ur, det andra i man föser —
system, det är just ordet som förlöser.

Sven.

Jag mår litt illa ... Det är bäst vi går.
Jag har min tro för mig om han, där står.

Spissen.

Det är en räligen, det kan en se,
men låt' en bara komma, vad gör de'?

Förste Engeln.

Det fisket roar dig — behåll du ditt,
och trassla du med dina garn och snaror,
det finns en konst att gäcka dina faror,
den vill jag öva — så har var en sitt.

HEMMABYARNA SOM IDÉDIKT

Mefistofeles.

Låt gå, jag sätter konst mot konst — och min
skall seger nå så sant jag heter hin.

Förste Engeln.

Din konst; den är ej din! Ett lån den är,
som allt är lån till sist från Honom, Fadern,
som skuggan är ett lån från solens ljus.

Hans Larssons »drömfragment» blev utfört, och det skall man kanske inte beklaga alltför mycket. Det som gör *Hemmabyarna* till ett originellt verk kommer inte riktigt fram i det traditionellt poetiskt formade Mellanspelet. Sitt egentliga intresse får fragmenten genom den belysning de ger åt det verk som de ansluter till. De visar hur betydelsefull Slungarvisionen var för *Hemmabyarnas* berättare och ger en anledning att understryka bokens karaktär av idédikt. Berättaren har haft Jobs bok i tankarna — det talar han om i *Hemmabyarna* — och att han har tänkt på Goethes Faust skulle vara uppenbart, även om han inte talat om det i de egna kommentarerna. Prometheus' uppträdande visar hän på Rydbergs Prometheus och Ahasverus. Men allra mest blir man kanske i Mellanspelet erinrad om Heibergs apokalyptiska komedi *En Sjæl efter Døden*, som Hans Larsson läste och talade om en gång då jag besökte honom i hans senare år. Varför han tagit fram den gamla pjäsen begrep jag inte då; först när jag kom att läsa det apokalyptiska mellanspel, där Spissens själ är huvudpersonen, förstod jag varför Hans Larsson hade sökt sig till *En Sjæl efter Døden*.

Idén om en naturlig uppfostran

Elof Åkesson

1.

Kallikles, den atenske politikern, som var sofisten Gorgias stridbare bundsförvant, ansåg det allmänt erkänt, att *natur* och *sed* (φύσις och νόμος) äro motsatser. Han gissade, att det var »de svaga människorna, den stora mängden» som stiftat sed och lag. »Men naturen själv visar», så argumenterade Kallikles, »att det är *rättvist*, att den bättre är överlägsen den sämre, den mäktigare överlägsen den svagare. Att det så förhåller sig, visar *naturen* på mångahanda sätt, både bland andra levande varelser och bland människorna, där man på förhållandet stater och släkter emellan ser, att en bestämd rätt ligger däri, att den starkare härskar över och har företräde framför den svagare. Ty säg, vilken rätt tog Xerxes i anspråk, när han tågade mot Hellas, eller hans fader, när han tågade mot skyterna? För att inte tala om otaliga andra liknande fall. Men dessa, tror jag, handlade på detta sätt enligt det rättas egen natur, ja, vid Zeus, just *enligt naturens lag*, men antagligen ej efter den lag, som vi uppställa, då vi taga ut de starkaste och bäste av våra unga män, *dressera dem och tämja dem*, som vore de lejon, med trolldånger och besvärjelser, och vi säga att likhet måste gälla och att detta är det sköna och det rätta. Men om det finnes en man *med kraftig natur* (φύσιν ἰκανὴν ἔχων ἀνὴρ), då avskakar han tror jag, alla dessa band, spränger dem och flyr undan. Och han trampar under fötterna våra skrivna ord, vårt

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

gyckelspel, våra trollformler, *alla våra onaturliga lagar*. Och han, slaven, står upp som vår herre — och där framstrålar naturens rättvisa.»

Det är Sokrates som får ta emot denna retoriska varmdusch, därför att han mot Gorgias och hans eftersägare Polos vågat hävda, att det är sämre att förorätta en annan än att själv bli förorättad. Situationen är en av de mest dramatiska och kritiska i det grekiska tänkandets — varför inte säga i mänsklighetens historia. Här springer idén om en naturlig uppfostran upp som paroll för ett slavuppror i moralen; inte det uppror Nietzsche tänkte på: de många svagas mot de få starka och ädla; utan det av seden tämda lejonets kontrarevolution mot sina fångvaktare: de många svaga.

Fortsättningen av Kallikles tal visar ännu tydligare att det inte är fråga om att förklara och ursäktas ungdomens vräkiga fasoner eller släktfejder och krig som ett slags oundviklig kriminalitet. Tvärtom. Kallikles har ett genomtänkt uppfostringsprogram. Han räknar med att det skall tilltala den »praktiskt» inriktade medborgaren. I jämförelse med den naturliga uppfostran han förordar, skall den sokratiska förefalla löjlig: tänka sig, hela livet hålla på med att utreda vad varje sak är, när man med lite juridisk insikt och ett smidigt taktiskt handlag kan ta för sig mer och mer av det goda, i det välgrundade medvetandet: så har naturen föreskrivit! Troligen fanns det även i det peloponnesiska krigets glansdagar någon atensk rådman Lundqvist, som dög till föresyn för de attiska gentlemännen.

På sitt mest primitiva stadium syftar uppfostran till att lära barnen uppehålla livet med de medel varigenom de äldre själva leva vidare. Idén om en »naturlig» uppfostran kan uppstå först när rättssamhället utvecklat sig så långt, att vissa handlingssätt, till vilka alla samhällsmedlemmar uppfostras, börja te sig som onatur, på ett eller annat sätt hindersamma för individers eller grupper livsuppehälle. När Gorgias år 427 kom till Atén från sin fädernestad Leontinoi på Sicilien för att förhandla om politisk samverkan mellan de båda städerna, hade rättsutvecklingen i de över hela Medelhavs-bäckenet och vid Svarta havets kuster spridda grekiska stadsstaterna gått långt och gått i många olika riktningar. Man behövde visst inte vara en mångförslagen Odysseus som lärt känna många städer och förnummit de-

ras kynne, för att lägga märke till olikheterna i sed, rätt, styrelseskick och religion. Varje atensköpman, som på eget skepp levererade sin oljelast till en främmande hamn, kunde tala sakkunnigt härom. Varför skulle samma sak behandlas på ett sätt i Piræus, på ett annat i Kyrene, på ett tredje i Tarent? Varför alla dessa onödiga regler och påbud? Ser man inte att ett visst slags människor överallt har framgång och gör stora vinster: de som inte frågar så noga efter lagar? Varför inte erkänna den praktiska effektiviteten som norm? Varför inte uppföstra medborgarna enligt denna naturens egen anvisning?

Sofistiken stötte på ett motstånd, som småningom förvandlade den till en mera försiktig och konventionell levnadsklohet, odlad i retorskolorna ända till antikens slut. Det hårda motståndet kom från föreställningen om *naturen som en ordning, en kosmos*. Werner Jaeger, Hans Kelsen och flera andra ha visat upp, att kosmos — en världsordning, inom vilken varje ting och varje händelse har sin bestämda plats — är ett begrepp, som utgör något analogt med den mänskliga samhällsordningen. Där Dike, rättvisan, råder, äger ett samhälle bestånd. Genom Dike är också *fysis* en ordning, inom vilken var och en har sitt eget mått, som icke får överskridas utan att hämndgudinnorna komma i rörelse för att återförvisa den brottslige inom hans gränser. När var och en *är* sig själv, *får* sitt och *gör* sitt, uppstår *eudaimonia* i ett samhälle. På samma sätt i kosmos. Världsordningen är icke ett neutralt sakernas sammanhang utan en värdeordning. Kunskapen om den objektiva ordningen måste då bli ett vetande om vad världen är och vad den bör vara, och kunskapen om mig själv såsom del av denna ordning blir inte blott självkänedom, vetande om vad jag är, utan också vetande om vad jag bör vara. »Känn dig själv!» på Apollontemplet i Delfi var inte i första hand en uppmaning till introspektiv självanalys utan ett etiskt råd: »kom ihåg att du är en människa; gör dig inte skyldig till hybris!»

Sokrates och Platon ha icke bestritt, att uppföstran skall rätta sig efter naturen. De ha bara en helt annan uppfattning än sofisterna om vad naturen och i synnerhet människonaturen är. Sokrates väddar till Gorgias lärjungar att ta konsekvenserna av mästarens kunskapskritik: om Gorgias tre

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

påståenden äro sanna: »1. ingenting finns; 2. om något finnes, kunde vi ändå ej ha kunskap därom; 3. om vi hade kunskap, kunde vi ändå ej meddela den åt andra» — hur kan ni då veta vad som är naturens lag? Det är Sokrates envisa definitionskrav, som lett till de logiska och empiriska metodernas utveckling hos Platon och Aristoteles och som därmed är den ena begynnelsen till den västerländska vetenskapen (de två andra är matematiken och den empiriska läkarvetenskapen) — icke eleaternas paradoxmakeri och Gorgias dialektiska upplösning av detsamma. Det är Sokrates och Platon som också givit idén om den naturliga uppfostran ett nytt innehåll. En orubblig övertygelse om en naturlig rangordning mellan värdena ligger bakom Sokrates verksamhet. Försvarstalets deklaration är otvetydig: »Till vem av eder som jag träffar, skall jag säga alldeles som jag brukar: »Min bästa vän, du som är atenare, från den stad som är mest ansedd för vishet och makt, blyges du ej att sträva efter att vinna så mycket pengar som möjligt och ära och rykte, men däremot ej bekymra dig om, huru du skall vinna insikt och sanning och en så god själ som möjligt». Och om någon av eder säger emot mig och påstår att han sysslar med sådant, skall jag inte genast släppa honom eller gå min väg utan fråga honom och pröva och rannsaka, och om jag finner att han ej äger dygd (areté) men påstår att han äger det, skall jag förebrå honom att han frågar så litet efter *de högsta värden* och bryr sig mera om *det som är mindre värt*». Själens godhet, insikt och sanning, kroppens hälsa, ägodelarna, ära och makt — sådan är enligt Sokrates naturens egen rangordning. John Burnet har hävdadt att denna människouppfattning innesluter ett nytt, för atenarna chockerande själsbegrepp: psyké är inte dunst, andedräkt, fint stoft eller skugga, utan det hos människan som söker sanningen och uttrycker sin areté i goda, dvs rättrådiga handlingar; och utan psyké i denna mening är människan icke människa.

Platons lärareverksamhet i Akademien liksom hans teorier om uppfostran kretsade kring problemet: hur skall staten få de bästa styresmännen? Endast på grundval av insikt i kosmos, samhället, människan, själen, kunde en styrelsekonst, en kybernetik, utövas. Huru skall man finna dem som ha förmåga att tillägna sig sakkunskap och ha karaktär att tillämpa den, så att

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

var och en i samhället får sitt och gör sitt? Av naturen äro människorna enligt Platon olika utrustade, även om alla ha något av de fyra dugligheterna: mod, rättrådighet, vishet och sofrosyne. Hos den enskilde varierar blandningen av dessa förmågor högst väsentligt. Blott en lång, omsorgsfull prövning och iakttagelse av den uppväxande under en allsidig uppfostran och undervisning kan förvissa medborgarna om var den politiska dugligheten finns, dvs vilka som passa till att lagstifta, skipa rätt och förvalta. Särskilt på en punkt kan man se hur djärvt Platon drar konsekvensen av att de ursprungliga naturanlagen äro avgörande: principiellt finns det ingen skillnad mellan könen; kvinnorna skola provas med samma medel som männen och ha samma chanser som männen att stiga till de högsta styrande uppgifterna i samhället, lika väl som till underordnade administrativa och militära poster. För Platons samtid liksom för eftervärlden har denna följdriktiga uppfostringsidé ofta gällt som ett säkert tecken på hur främmande Platon var för detta livets realiteter. Måhända håller världen på att mogna till att även på denna punkt erkänna Platons genialitet, alla vägande motinstanser till trots.

Platons kosmosbegrepp är bestämmande för hela uppfostringsprogrammet och dess metodiska genomförande. Dualismen mellan den föränderliga sinnevärlden och den eviga, oföränderliga idévärlden ligger till grund för den ordning vari uppfostraren skall bruka sina pedagogiska medel. Sinnevärlden gör intryck och framkallar meningar hos barnet, långt innan det kan fatta idévärlden, ty kunskapen om den springer endast fram efter lång och mödosam sysselsättning med de enskilda föremålen. Tydligen kunna alla människor i viss grad, på vissa områden, nå fram till kunskap. Sokrates samtal med slavgossen i *Menon* illustrerar hur en relativt okunnig genom konfrontation med saken själv under diskussion med en lärare (dialektik) kan lösa ett matematiskt problem, men å andra sidan visa *Politeia* och *Theaitetos*, att endast de »kungliga» begåvningarna kunna tillägna sig den högsta insikt i idévärlden, som är förutsättning för statens styrelse. Lagstiftaren skall enligt Platon i allt rätta sig efter *fysis*, dvs sakens verkliga natur. Men den skrivna lagen är icke nog. Av dialogen *Statsmannen* framgår klart, att

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

den vise tillämparen av lagen, administratorn, behöver insikt i de enskilda människornas natur, i de särskilda omständigheter vari de leva. Eljest kan icke rättvisa skipas, vare sig distributiv eller repressiv. Ingenting synes mig vara ett grövre misstag i Platontolkningen än det, som åtskilliga under senaste tid gjort sig skyldiga till, då de utmåla den platonska staten som ett totalitärt maskineri, där individerna undertryckas för den metafysiska dogmens skull eller till förmån för det fåtal medborgare, som är i stånd att fatta och har tillräcklig karaktär (mod, rättrådighet, sofrosyne) att tillämpa idékunskapen. *Suum cuique* vilar inte i den platonska staten på maktspråk utan på att de styrande in i den minsta detalj lyckas tillämpa budet »Bliv den du är!» För övrigt är det ju ofrånkomligt att Platon lever inom den antika stadsstatens begränsade horisont. Den självklara förutsättningen är den, att medborgarskapet utgör människovärdet. Även Aristoteles delar denna förutsättning i så hög grad, att han inte ens anar, att Alexanders rike skapat en ny situation där den grekiska stadsstaten icke längre kan utgöra människans rymd, utan där medborgarskapet håller på att ersättas med världsmedborgarskapet. Redan i nästa generation visste stoikerna detta, och att leva i enlighet med naturen kom därför inte längre att betyda, att man utövade alla de dugligheter, som ligga i *politeia*, medborgarskapet. Naturen var för stoikern en materiell, förnuftig ordning, i vilken den enskilde, bortsett från social ställning, kunde nå vishet, dvs självtillräcklighet och apati, genom självuppfostran. Förhållande mot allt yttre, resignation i behovens tillfredsställelse, behärskning och värdighet i varje situation, förakt för alla sociala olikheter och medvetandet om allas likhet under förnuftets lag — det blev den naturliga uppfostrans mål. Normbegreppet, som ligger inneslutet i kosmosbegreppet, har blivit ett annat.

2.

Från senantiken tar vi ett stort hopp fram till Rousseau. Två årtusenden skiljer honom från de första stoikerna, och att följa idéen om en naturlig uppfostran under denna väldiga tidrymd vore en spännande färd, men jag

måste avstå från den. Blott om en historisk fas, den sista före Rousseau, vill jag påminna. Wilhelm Dilthey har kallat 1500-, 1600- och 1700-talen för »det naturliga systemets» tidevarv. Den stoiskt-kristna naturrätten utvecklas till den moderna profana naturrätten, begreppen »naturlig moral» och »naturlig religion» bildas i medveten motsats till den medeltida kyrko- och ståndsmoralen och till mångfalden av kristna konfessioner. Till detta stora sammanhang hör också den naturliga uppfostran, som Rousseau utvecklar i *Émile* 1762.

Att urskilja alla de nyanser av naturbegreppet, som förekomma i Rousseaus *Émile*, skulle spränga ramen för denna framställning. Överallt är det fråga om *en med värden laddad natur*. Jag skall blott exemplifiera några av de viktigaste.

1. Tre olika läromästare äro verksamma vid varje människas uppfostran: naturen, människorna och de omgivande tingen. »Den inre utvecklingen av våra förmögenheter och våra organ är vår uppfostran genom naturen; det bruk man lär oss att göra av denna utveckling, är vår uppfostran genom människorna; den erfarenhet vi förvärva genom de oss omgivande föremålen, är vår uppfostran genom tingen» (cit. ur C. A. Fahlstedts övers. 1912, s. I, 5). Natur betyder här barnets egen ursprungliga beskaffenhet, och denna är god, ty »allt är gott, såsom det danats av naturens upphovsman» (I, 3). Barnets natur beror enligt Rousseau alls icke av oss, dvs av uppfostrarna. Uppfostran genom tingen beror till en viss grad av oss; uppfostran genom samhället är den enda som ligger i vår hand, dock icke helt. Samverkan mellan de tre slagen av uppfostran är nödvändig för att resultatet skall bli gott. Därför måste man rätta de båda andra slagen av uppfostran efter den uppfostran som alldeles icke beror av oss (I, 6). *Den naturliga uppfostran* blir då den, som under människans hela utveckling från barndomen genom ungdomen fram till mogen ålder *bevarar hennes ursprungligen goda natur*. Alla de åtgärder Rousseau rekommenderar, ligger i »sakens eget väsen», säger han i förordet till 1:a upplagan av *Émile*. Han förkastar, praktiskt taget, hela den traditionella uppfostran av ett enda skäl: den fördärvar barnets ursprungligen goda natur. Dess resultat blir *onatur*, där samhällets påverkan

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

medvetet eftersträvar andra mål; det blir en *förkvävd natur*, där fördomar, auktoritetstro, tvång, andras exempel och de sociala institutionerna planlöst påverka ett barns utveckling. När Rousseau uppmanar den tänkande modern (han riktar sig ju företrädesvis till mödrarna) att studera barnets natur för att kunna rätta sig efter den, så förutsätter han att denna natur visar sig under olika åldrar i olikartade beteenden och att dessa framträda i en viss ordning. Varje ålder har sitt eget värde och ingen levnadsperiod får göras till blotta medlet för en senare period. Den goda naturen är självändamål, vare sig den finns hos en ettåring, en tioåring eller en tjugoåring.

2. Barnets natur är en del av en kosmisk ordning.

»O människa, sök din sanna tillvaro inom dig själv, så skall du ej längre känna dig olycklig! *Stanna på den plats i de skapade varelsernas kedja, som naturen anvisar dig*, och ingenting skall kunna avlägsna dig därifrån! *Motsätt dig icke nödvändighetens hårda lag*, och förslösa ej genom att strida mot den de krafter himmelen givit dig icke för att utsträcka och förlänga din tillvaro utan för att bevara den, så som och så länge som givaren behagar! Din frihet och din makt sträcka sig endast så långt som dina naturliga krafter men icke därutöver; allt övrigt är endast slaveri, inbillning och bländverk ... Endast den kan utföra sin vilja, som icke behöver använda främmande hjälp för dess fullgörande, och härav följer att *det högsta goda icke är makt utan frihet*. Den verkligt frie gör endast det han kan, och gör endast det han vill. Se där *min grundprincip*! Det gäller blott att tillämpa den på barndomen, *så skola alla regler för uppfostran utveckla sig ur den*» (I, 75–77).

Barnet är sålunda underkastat två slags beroende: av de omgivande ting- en och av människorna. Det förra är »stadgat av naturen», det senare är »skapat av samhället». Det förra är ej moraliskt, verkar ej hämmande på friheten och alstrar inga laster (I, 78). Sådana äro helt och hållet produkter av samhällets inflytande. Härav regeln: »*Håll barnet endast i beroende av tingen, och du skall vid dess uppfostran hava följt naturens lagar*» (I, 79).

Mot denna bakgrund utvecklar Rousseau sin realistiska analys av bortskämningen och sin lära om de naturliga straffen.

Vem igenkänner inte här en ny variant av det antika kosmosbegreppet?

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

Den naturliga uppfostran bevarar icke blott barnets goda natur utan upprätthåller själva världsordningen genom att rätta sig efter dess värdeordning. Rousseau säger i förordet, att hans uppfostringsprogram icke är något annat än »naturens eget förfaringssätt». Nödvändigheten i naturen (= de omgivande tingen) står sålunda inte i motsats till barnets natur, incl. dess rörelsefrihet, handlingsfrihet, verksamhetsbegär — utan tvärtom: genom den orubbliga naturlagens verkan bevaras den ursprungliga godheten, dvs friheten. Det är endast människornas regellöshet och godtycke som är fördärvets källa.

3. Den naturliga uppfostran är en *allmänmänsklig* uppfostran. All ståndsmässig uppfostran är onaturlig, emedan den innebär en förnekelse av det gemensamt mänskliga. Det klassiska stället hos Rousseau lyder så:

Enligt naturens ordning äro alla människor likar. Deras gemensamma uppgift är att vara människa, och den som är väl uppfostrad för denna uppgift, han kan icke annat än väl fylla de uppgifter som hänföra sig till den. Det är likgiltigt, om man bestämmer min lärjunge för den militära, kyrkliga eller juridiska banan. Förrän föräldrarna valde ett kall för sin son, *har naturen kallat honom till att vara människa*. Att leva är det kall jag vill uppfostra honom för. Då han lämnar min ledning, skall han, det medger jag, varken vara domare, soldat eller präst: han skall först och främst vara människa, och *allt vad en människa måste vara, skall han, om så påkallas, vara lika bra som någon annan*. Det betyder föga, om ödet låter honom byta plats. Han skall alltid veta att fylla sin (I, 11).

Om man i det föregående naturbegreppet, naturen som ett normsystem, kan vilja se en stoiskt färgad platonism, så har i denna senare tankegång det stoiska likhetsbegreppet tagit överhand. Den platonska elementära uppfostran, som var lika för alla, hade till syfte att upptäcka de individuella *olikheter*, som betinga skilda sysselsättningar och samhällsuppgifter. Rousseau däremot åsyftar en allmänmänsklig uppfostran, som gör varje lärjunge duglig till allt. Han förutsätter, att barnets natur är densamma hos varje barn. Rousseau reagerar så starkt mot det förvända, att föräldrarnas tillhörighet till ett stånd blir bestämmande för barnets yrkesval, att han gör

yrkesvalet till något tillfälligt i förhållande till barnets naturliga anlag. Man bör göra den unge beredd för allt »i betraktande av tingens föränderlighet, i betraktande av vår tids oroliga och rörliga anda, som under en mansålder vänder upp och ned på allt» (I, 12). Och man *kan* åstadkomma en sådan beredskap för allt, därför att bildning innebär en utveckling av alla de gemensamma mänskliga förmögenheterna, människan i individen.

4. Den naturliga likheten mellan människorna leder nu till en motsats mellan *nomos* och *fysis* i moral, rätt och religion. Denna motsats är hos Rousseau lika utpräglad som hos sofisterna, men Rousseau lägger tonvikten på det som förenar alla, ej på det som skiljer individer och samhällen åt.

När den tjugoföråriga Émile kommer tillbaka från sin första utlandsresa, säger hans faderlige vän och uppfostrare: »Lagarna! Var finnes det väl sådana, och var äro de respekterade? Under detta namn har du överallt endast sett det enskilda intresset och människornas passioner härska. Men *naturens och ordningens eviga lagar bestå*. För den vise ersätta de den positiva rätten; *de äro av samvetet och förnuftet skrivna i djupet av hans hjärta*. Det är dem han måste underkasta sig för att vara fri, och det finns ingen slav annat än den som gör det onda, ty han gör det städse mot sin vilja» (II, 351).

Den savoyardske prästen utvecklar i sin trosbekännelse samma tema: »Låt din blick överfara alla jordens folk, genomforsa alla historiens områden! Bland alla dessa omänskliga och underliga religioner, bland all denna olikhet beträffande seder och karaktärer skall du *överallt finna samma idéer om rättvisa och redlighet, samma moraliska principer, samma begrepp om gott och ont*» (II, 48).

Naturlig uppfostran vilar sålunda på allas gemensamma *conscientia*. Den syftar till att utveckla den naturliga moralen, den naturliga rätten och den naturliga religionen. Detta behöver icke utesluta tolerans mot den positiva religionens yttringar, såsom framgår av prästens förklaring av den samvetsgrannhet, varmed han förrättar mässan.

5. På en punkt avvisar Rousseau med eftertryck det platoniska uppfostringsprogrammet: könsskillnaden är en naturlig olikhet, som uppfostraren måste räkna med.

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

»Är det nu en gång fastställt, att man och kvinna icke äro och icke böra vara lika konstruerade i anseende till karaktär och temperament, så följer därav, att de icke böra få samma uppfostran. I enlighet med naturens anvisningar böra de handla i överensstämmelse med varandra, men de böra icke göra samma saker; arbetenas syfte är detsamma, men arbetena äro olika och följaktligen också de benägenheter, som leda dem» (II, 170). Rousseau uppmanar den rättänkande modern att icke »förneka naturen» genom att göra sin dotter till en hederlig man. Följer därav att dottern blott skall uppfostras för husliga sysslor och vara okunnig om allt annat? »Skall mannen för att bättre kunna underkuva henne hindra henne från att tänka och känna?» frågar Rousseau. »Skall han göra henne till en verklig automat? Nej, säkerligen icke. Så har naturen icke befallt, då hon giver kvinnorna en så intagande och livlig intelligens. Tvärtom vill naturen, att de skola tänka och bedöma, att de skola känna och förstå, att de skola älska och att de skola vårda sin intelligens, liksom de vårda sitt utseende; ty dessa båda äro de vapen, som blivit dem förlänade för att ersätta den styrka, de själva sakna, och för att leda vår efter deras vilja. De böra lära många saker, men endast sådana som lämpa sig för dem» (II, 172).

När man utan betänkande ger kvinnorna en kvinnlig uppfostran, så sörjer man för att de fatta smak för de sysselsättningar, som tillkomma deras kön, att de äga blygsamhet, att de förstå att sköta ett hushåll och sysselsätta sig med husliga göromål. Därigenom bortfaller de överdrivna toalettbestyren av sig själva, »och de skola därigenom endast vara mera smakfullt klädda än förut», försäkrar Rousseau (II, 187).

Hur många allmängiltiga iakttagelser man än kunde plocka fram ur Rousseaus förslag till Sophies uppfostran, ser man dock alltför tydligt hur de värdesättningar, som präglade hans egen tid, stoppas in i den »natur», vars anvisningar modern skall följa.

3.

Idén om en naturlig uppfostran har uppträtt i skiftande gestalter men stän-

digt i samband med naturbegrepp, som tillika varit norm- och värdebegrepp. Härav följer att detta begrepp icke kan användas i en systematisk pedagogisk vetenskap utan närmare förklaring.

Man kan ej heller i pedagogiken ersätta det normativa naturbegreppet med ett »värdefritt» naturbegrepp. Från Galilei till Kant utmönstrades med allt större bestämdhet och klarhet alla värdepredikat ur den »natur», vars lagar forskningen söker fastställa. »Naturen är tingens existens, försåvitt den är bestämd av allmänna lagar», heter det i Kants *Prolegomena*. Naturen är sålunda det systematiska sammanhanget av fysiska och psykiska fenomen, vilkas förlopp bestämmas genom enhetliga lagar. Försåvitt biologi, psykologi, sociologi, statistik göra allvar av att vara naturvetenskaper i denna mening, kan man inte ur dem hämta några som helst normer eller ideal. De äro alla av yttersta vikt, då vi vilja förstå spelrummet för olika pedagogiska åtgärder. De visa oss, ofta med största tydlighet, var gränserna gå för vår förmåga att uppfostra, men de påstå ingenting om vad vi böra göra, de fastställa inga värden, som böra bevaras eller förverkligas. Satsen att »liv, hälsa, förnuft, välbefinnande skola övergå allt», som det står på ett ställe i Rousseaus *Émile* (II, 177), har ingen plats i någon modern biologi, psykologi eller sociologi. Där kan inte heller, enligt sakens natur, påträffas en sådan sats som »varje människa har ett eget individuellt värde, som skall respekteras», och dock kan varken den pedagogiska teorien eller den pedagogiska praxis vara utan sådana satser om ändamål och värden.

Den historiska undersökningen kan skärpa vår blick för att värdesättningar hänga samman med kulturens och samhällenas och religionernas utveckling. Den är nödvändig för att vi ej skola bli bedragna av orden och formlerna. Den ställer oss inför alternativ och val, men den kan själv icke bestämma hur valen skola utfalla. Om dessa ej skola bli godtyckliga och blinda, måste de ha stöd av en omfattande etisk självbesinning, som fortfarande är filosofiens uppgift. I Hans Larssons skrifter — jag nämner blott *Intuition* och *Om bildning och självstudier* — äger en sådan kritisk prövning av bildningsidealen rum. Den måste ständigt förnyas och ständigt fördjupas. Vad hjälpa metoder, de må vara aldrig så tekniskt raffinerade, om man inte

IDÉN OM EN NATURLIG UPPFOSTRAN

vet vartill de skola användas? »Onatur», dvs skenbara värden, kan framkallas lika säkert, om inte säkrare, genom t. ex. den moderna intressestimuleringen (hur outhärlig den än är), än den en gång alstrades genom den medeltida uppfostran, mot vilken Rousseau ställde sin naturliga uppfostran.

Stadgar för Hans Larsson Samfundet

§ 1.

Hans Larsson Samfundets syfte är att verka för ett vetenskapligt studium av väsentliga livs- och kulturfrågor i den anda, som utmärker Hans Larssons filosofiska författarskap.

För detta mål arbetar samfundet främst genom att utge skrifter, som bidrar till att belysa och väcka intresse för kulturfilosofiska problem.

§ 2.

Samfundet består av hedersledamöter, stödjande ledamöter och arbetande ledamöter.

§ 3.

Arbetande ledamot är var och en som till styrelsen ingivit ansökan eller föreslagits av styrelsen och som erlagt årsavgift. Till hedersledamot kan på styrelsens enhälliga förslag den väljas, som på ett synnerligen förtjänstfullt sätt verkat för samfundets syfte. Stödjande ledamot är var och en som vid inträdet erlagt en engångsavgift av minst 1.000 kronor.

§ 4.

Samfundets angelägenheter förvaltas av en styrelse, bestående av minst fem vid årsmötet valda ledamöter: ordförande, vice ordförande, sekretera-

re, redaktör för samfundets skrifter och kassaförvaltare. Styrelsen har sitt säte i Lund.

§ 5.

För granskning av samfundets räkenskaper utses årligen två revisorer och en revisorssuppleant.

§ 6.

Samfundets verksamhetsår sammanfaller med kalenderåret. Fullständigt bokslut för samfundets räkenskaper skall årligen föreligga den 31 december. Bokslutet skall, jämte styrelsens förvaltningsberättelse för det gångna verksamhetsåret, överlämnas till samfundets revisorer för granskning senast två veckor före årsmötet.

§ 7.

Ordinarie årsmöte skall årligen hållas i Lund den 18 februari, Hans Larssons födelsedag. Vid detta möte skall följande ärenden förekomma:

1. Framläggande av styrelsens och revisorerernas berättelser för det gångna verksamhetsåret.
2. Val av styrelse, revisorer och revisorssuppleant.
3. Fastställande av den årliga medlemsavgiften för det nya verksamhetsåret.
4. Övriga ärenden.

§ 8.

Extra möte hålles, då styrelsen så anser nödigt.

§ 9.

Varje medlem av samfundet är röstberättigad med en röst. Beslut fattas med enkel majoritet. För ändring av stadgarna, vilket endast kan ske vid årsmöte, fordras dock en majoritet av $\frac{3}{4}$ av de röstande.

§ 10.

Samfundet skall upplösas, om $\frac{3}{4}$ av dess medlemmar beslutar detta vid ett av samfundets årsmöten. Vid sådan upplösning befintliga tillgångar skall av årsmötet disponeras i enlighet med samfundets syfte.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande, docent Elof Åkesson vice ordförande och docent Rolf Ekman redaktör för samfundets skrifter. Docent Hans Regnéll är sekreterare och docent Gunnar Hillerdal skattmästare. Samfundet har f. n. 70 ledamöter. Årsavgiften är 10 kr.

Vid konstituerande sammanträdet höll docent Åkesson föredrag om »Idén om en naturlig uppfostran». Professor Aspelin talade vid årsmötet 1954 om »Filosofiska arbetsuppgifter av i dag» och doktor Emilia Fogelklou Norlind 1955 om »Inspiration och form». Föreliggande volym, som gratis utdelas till ledamöterna, är den första av samfundets publikationer.